

VATH KORESHI

8SH-32

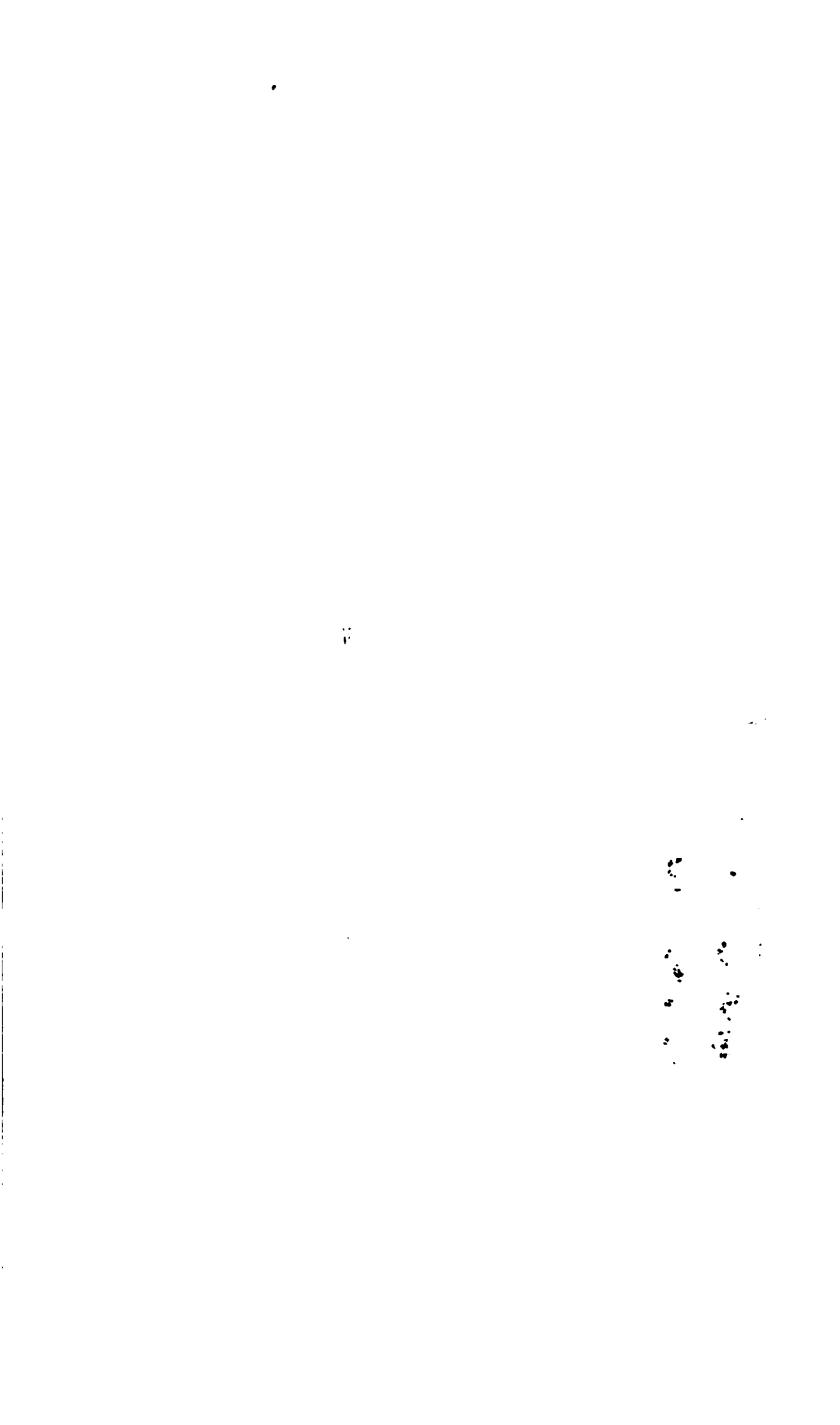
K 91

HAXHIU I
FRAKULLES

DASMA E SAKOS

novela

854-32
K 91

**VATH
KOBRESHI**

**HAXHIU
I
FRAKULLËS**

**DASMA
E
SAKOS**

**Novela
të
zgjedhura**

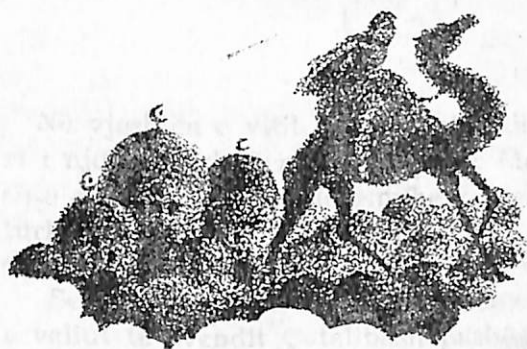
Shtëpia Botuese
«NAIM FRASHËRI»

Redaktor

SAMI ÇABEJ

Piktor

SHPEND BENGU

HAXHIU I FRAKULLËS

THE ARDENNES
IN A KENNEDY

PJESA E PARË

Në vjeshtën e vitit... në Berat erdhi udhëta-ri i njohur turk Serdar Ali Hani. Me vete kishte edhe të bijën, Meremxhenë, një nga ato turkeshat e bukura, për të cilën u fol shumë e shumë kohë më pas.

Serdar Aliu erdhi nga Elbasani me karvanin e valiut të vendit Çatallbash pashës. Ai ishte një burrë i gjatë me mjekër e leshra pis të zeza, me një gelebije bojë hashashi dhe me çallmën jeshile, shenjë e fisit të profetit Muhamet. Nderet me të cilat e pritën, qenë të mëdha. Tek

Ura e Goricës i dolën përpara qehajai i spahinjve, komandanti i jeniçerëve, dizdari i fortesës, vojvoda i qytetit, kryetari i bandës muzikore, agai i mjeshtërisë, agai i haraçit. Shpura e tyre me Serdar Ali Hanin në mes dhe me të bijën, që nuk ishte më shumë se 16 vjeçe, shkuan në pallatin e Uzkurliut, ku e pritën sheh Islami, Nekibul-Eshrafi dhe kadiu. Në mbrëmje shtruan një darkë të madhe në pallatin e Osman pashës, të vëllait të Çatallbash pashës.

Serdar Aliun thoshin se sulltani e mbante pranë gjurit. Për shërbimet që i kishte sjellë perandorisë, sulltani i kishte dhuruar atij xhyben e nderit, qëndisur me ar. Për të lajmëruar mbërritjen e këtij njeriu të shquar, në sallon u lexuan urdhra eprorë dhe u nxorrën kasnecë nëpër rrugët e qytetit. Me përgatitjen e darkës u mor vetë Nekibul-Eshrafi. U ndezën të gjithë fenerët e urës dhe të rrugëve në «Murad Çelepi». Uzkurli, Hungar, Vakuf, Baba Kadi, Pashmakxhi, Jazëlli dhe në kullën madhështore të sallahatit, sjellë prej Ardelit. Qyteti sikur që zgjuar papritmas përmes zhurmës dhe llamburitjes marramendëse.

II

Te Tabakhania, ku mblidheshin poetët, oratorët dhe shkrimtarët e vendit, për të cilët më

vonë Serdar Ali Hani shkroi se «... janë me kulturë të lartë dhe me studime të plotë», kishin nisur diskutimet politike. Shkak për këtë që bëri ardhja e këtij personaliteti nga Porta e Lartë. Pastaj, si zakonisht, kishte nisur sherri. Mysli Çakshiri, myderiz nderi, që jepte mësim gratis në melodinë kuranore në xhaminë e Gazi Murad pashës, bëri një kasidë mirëseardhjeje për Serdar Aliun. Ai u ngrit në këmbë dhe recitoi duke iu dridhur buza e duke i ndritur sytë. Mysli Çakshirin, plak zevzek, e plot huqe, e digjte gjithmonë dëshira që të dilte mbi të tjerët. Ai kishte rrëkëllyer një poç verë dhe, i ndezur nga akshi i saj, donte që t'ua përplaste në fytyrë armiqve të tij. Ndërsa recitonte, sytë i mbante nga Nezimi, që ishte ulur në kënd të Tabakhanes, me një xhybe të gjatë e tërë arna, sjellë nga shtegtimi i tij nëpër Persi. Nezimi ia bleu mendjen dhe i priti shigjetat e Çakshirit me një buzagaz tallës. Si u ul plaku, përmes dufit të kasidesë, Nezimi ngriti trupin dhe tha me atë zërin e tij pak të ngjirur, me nota therëse:

*Shiri¹⁾ që bëri Çakshiri,
është si të hash kajmak,
Mos u lodh, o erëzambak,
se nuk bëhetë pahiri.*

1) Poezia

Disa të rinj u përkulën mbi tryezat e tyre dhe kukurisën mbytur. Dacka që e rëndë dhe e fortë. Çakshiri e ndjeu menjëherë dhe, si e shtyu tutje poçin e verës që kishte përpara, u hodh vrik përpjetë. Sytë e tij skuqnin nga tërbimi. Mjekra i dridhej dhe balli i qe mbushur me zhubra. Në fytyrë i lexohej qartë tallazi i mundimit dhe i vuajtjes për të gjetur një përgjigje. Përmes dhëmbëve të rënë i dilte një vërshëllimë e gjatë, a thua se fjalët i kishin mbetur në buzë dhe s'po i shtynte dot përpara. Por më në fund mendja e tij sajoj diçka dhe plaku e holloi dhe e zgjati zërin duke vërvitur në erë gati me histeri këto vargje:

*Si gomari rri pëllet,
zënke edhe bejte flet.*

Çakshiri u ul gjithë triumf dhe e mbështolli xhyben rreth supeve me një shenjë nervoze. Disa zëra qeshën e u zgërdhinë, por Nezimi e priste këtë. Ai buzëqeshte si zakonisht, në mënyrë tallëse dhe përbuzëse. Vërtiste sytë e vegjël e të zgjuar nëpër fytyrat e armiqve të tij. Sollomoni, poeti çifut, qeshte dhe barku i rrumbullakët i kërcente përpjetë. Atij i bëhej zemra mal, se Çakshiri ia kishte thyer samarin keq Nezimit rebel. Po kështu qeshte edhe myftiu i qytetit, Mulla Aliu. Miku i Nezimit rebel, Sulejmani,

rrinte me kokën ulur sikur nuk dëgjonte ç'bëhej, por në të vërtetë i dhimhte kur Nezimit i kthenin përgjigje gjithë helm. Ai priste përgjigjen e tij, që do të ishte e shpejtë dhe shkatërruese. Më kot Çakshiri e kishte mprehur me më të famshmin poet të Tabakhanes. Nezimi ngrii trupin dhe tha:

Medet, shir, në ç'ditë dōle!

Të qe thënë, u bëre lōle,

Aferim, se ç'fjalë folē!

Çakshiri, posi ca miq,

për të ngrënë oshaf e fiq.

Ej, Nezim, syresh u hiq,

sevdanë e tyre mos e ndiq.

Kjo ishte tepër e rëndë. Fytyra e Çakshirit u zbardh dhe sytë sikur i ngrinë. Ai nuk kishte më fuqi të ngrihej në këmbë, por kishte ngjitur mjekrën pas xhybes dhe vështronte nga poshtë. Myslim Çakshiri hiqej si njeri i drejtë dhe i ndershëm, por bënte allishverishe me aganë e haraçit. Thoshin se në këto punë mashtruese përzihej edhe Sollomoni. Plasi kështu sherri i përgjithshëm. U nxehën gjakrat, nisën sharjet, thirrjet.

Pikërisht në këtë kohë hyri në Tabakhane qebajai i spahinjve me dy suvarinj nga pas. Ai ishte një turk lëkurëbardhë, me një mjekër të gjërë, shenjë e një karakteri të fortë dhe me mustaqe të holla. U prenë menjëherë zhurmat.

Poetët, oratorët dhe shkrimtarët vështronin këtë ushtarak të lartë dhe mundoheshin ta merrnin me mend se përse kishte ardhur ai në tempullin e tyre të artit dhe të sherrit. Qehajai i spahinjve, si u vendos heshtja, ngriti zërin dhe pyeti:

— A është këtu Haxhiu i Frakullës?

Jo, nuk ishte. Haxhiu i Frakullës nuk kishte ardhur. Kishte kohë që ai nuk vinte më në Tabakhanë.

— Jo, Muzull bej, nuk ka ardhur, — u përgjigj Fiçori, i zoti i kafenesë.

— Shkoni dhe thirreni! — urdhëroi turku.

Dy çuna rendën të thërritnin Haxhiun. Muzull beu dukej i lodhur. Ai u ul në një tryezë pranë banakut dhe kërkoi një kafe shqeto. Nxori një palë tespithe të verdha dhe nisi t'i shkonte nëpër gishta pa ia hedhur sytë kurrkujt. Suvarinjtë, me uniformat e tyre të festës, rrinin në këmbë te dera.

— Disa nga poetët i pushtoi brenga. Muzull beu vinte nga pallati i Osman pashës, ku bëhej darka për Serdar Ali Hanin. Atje qe ftuar gjithë paria e qytetit. Binin çallgitë dhe bëhej aheng i madh në pallatin e pashait. Ishin shtruar atje pijet dhe mezetë, kundërmimi i të cilave ndihej deri në Tabakhane. Haxhiun e Frakullës e donin, me sa dukej, që të argëtonte mikun e shquar me artin e vet. Po bënte emër të madh ky djalë, që ende s'i ki-

shte mbushur të nëntëmbëdhjetë vjeçët. Brenda një kohe mjaft të shkurtër qe bërë njeri me emër ndër poetët e Beratit. Vetë Nezimi e çmonte artin e tij mbi të gjithë. Kur vinte Haxhiu në Tabakhane dhe recitonte me atë zërin e butë e të ëmbël, mbledhej gjithë djemuria e qytetit dhe s'dinin si ta përgëzonin. Shumë nga vjershat e tij i këndonin nëpër dasma. Edhe Haxhiu këndonte duke e shoqëruar këngën me qemane. Nuk kishte zë të fortë, por të trondis-te me ëmbëlsinë e tij. E famshme qe bërë sidomos kënga «Berati në breg të Osunit».

III

Haxhiu në këtë kohë po rrinte në çardak. Një si prushërim i lehtë i digjte nëpër faqet e hequra, i zbriste poshtë gjer te kraharori, i hynte më thellë, në mushkëri, në tërë gjoksin, në tërë trupin. Nga çardaku e deri te brigjet e lumit hapej mugëtira e mbrëmjes, dhe shtëpitë e rrugët e qytetit sikur qenë kren-dhur në tisin e saj ngjyrë gushëpëllumbi. Në ajër lodronin ngjyra të brishta, reflekset e dritave nëpër rrugë, që pasqyroheshin edhe më bukur në ujërat e qeta të lumit. Këto ishin çaste kur Haxhiu ndiente si e pushtonte thellë poezia. Para syve sikur tjetërsoheshin sendet që shihte: lumi i bëhej si një atllas i ndehur me reflekse të kuqërremta e të kaltra, zhurmërimat e mbrëmjes i vinin plot tringëllima

të argjendta, yjet i dukeshin si fruta të një pjergulle qiellore.

Ndjeu zemrën t'i rrihte me vrull. Diçka u përshkëndit thellë vetes së tij, një si dritë, një si zjarr. Sikur humbën konturet e qytetit me drita dhe vendin e tyre e zunë kopshtijet në bregun e lumit, në një mbrëmje ndezur purpur, me çikrikët që merrnin ujë nga remat dhe i hidhnin në ullukët e drunjtë. Uji binte nga kovat e çikrikëve si argjend i tretur fije-fije dhe shpupuritej nga duhitë e mbrëmjes. Matanë lugjeve të drunjta, thua se kishte dalë nga rrjedha e ujërave kristal, ngrihej si i ngrirë në këmbë shtati i një vajze me mijëra pikëzime hijeje dhe drite, sajuar nga rrezet e diellit në perëndim. U dyndën nga thellësitë e mendjes së tij qindra fjalë, që donin të shprehnin këtë imazh, por Haxhiu i Frakullës tundi kokën si të donte të përzinte një tufë mizash të bezdisshme.

«Jo, de, jo: Kot, kot...»; i tha vetes me zë dhe ndjeu se u bë akull e u mpi.

Ishte në atë moshë kur shpesh deziluzionet nga jeta kthehen në hidhërime të thella.

Në Tabakhanë ishte e padurueshme të shkoje më. Krahu i Çakshirit që bënte poezi fetare e mallkonte Nezimin se kishte dalë nga rruga e zotit dhe po e përdhoste fenë e Islamit me ca vargje që mbanin erë herezi. Lufta midis tyre bëhej e ashpër dhe Çakshiri, që kishte përkra-

hjen e autoriteteve të vendit, thurte lloj-lloj intrigash dhe Nezimin e patën marrë disa herë në burg. Por plaku ishte i paepur dhe vargjet e tij sa vinin e bëheshin më të rrepta.

Për Haxhiun Çakshiri thoshte se nuk mund të bëhej poet si duhej, sepse çfarë kishte parë nga dynjaja ai? Të bëheshe poet duhej të shëtitje dynja. Të shëtitje dynja, siç kishte shëtitur ai, jo si Nezimi, që ishte vërtitur si një lypsar, si një i hurit e i litarit që kishte përdhosur fenë dhe shpirtin e tij. Këto fjalë nisën të grumbullonin një mëri të madhe në shpirtin e Haxhiut kundër Çakshirit, por thellë edhe njëfarë kureshtjeje për këtë botë që duhej të shihte. Në Tabakhane Çakshiri fliste me orë të tëra për vendet ku kishte qenë nëpër perandori dhe mbahej e mburrej me këtë, sa, sido që të bëje, e ndieje veten të fyer.

Shkas për t'iu zvjerdhur Tabakhania që bërrë sidomos Darka e Recitimit. Ishte muaji prill. Sipas një zakoni mbetur kushedi qyshkur, në fundin e javës së tretë të prillit mbledheshin gjithë poetët e Beratit dhe recitonin vjersha. Haxhiu kishte bërë një vjershë për veset që sjell paraja dhe e kishte ruajtur për këtë natë. Kishte nisur recitimi. Qenë ngritur me radhë Çakshiri, Sollomoni, Mulla Aliu, duke i mbushur hapësirat gjysmë të errëta të lokalit me fjalë pëlçitëse e gjithë zhurmë, me ofe e me bofe, me amane e me dermane. Njerëzit, me men-

dje të turbulluar nga vera, përplasnin shuplakat dhe bërtitnin aferime. Pastaj qe çuar Nezimi dhe u kishte ngulur ca kunjat të hollë kundër-shtarëve të tij. Haxhiu i kujtohej fare mirë fytyra e pikëlluar dhe e drobitur e Nezimit, i cili, ndonëse kollitej herë pas here, mendohej t'i jepte zërit tonet më të mprehta e më the-rëse. Plaku vuante shpirtërisht prej taftit të Çakshirit me shokë, prej mendjetrashësisë dhe poshtërsisë së tyre. Por ndihej tek ai një pa-fuqi që të prekte, një drobitje dhe lodhje për t'u bërë ballë zhurmës dhe hovit pa skrupull të armiqve. Pas Nezimit qe çuar Sulejmani zemërbutë me atë zërin e tij të ëmbël. Vjershën e kishte për bukurinë e një vajze dhe për me-rakun e një djali. Pastaj, kur të dy palët po bëheshin gati të ngrehnin sherrin, siç ndodhte zakonisht në këto mbrëmje, kur sytë e tyre po ndizeshin nga zjarri i luftës dhe po u thërritnin muzave që të sajnin vargje tërëse kundër njëri-tjetrit, disa djem që ishin në këmbë pranë derës, thirrën:

«Haxhiu, Haxhiu!»

«Të dalë e të recitojë Haxhiu».

«Haxhiu, Haxhiu!»

Ishte vendosur përnjëherësh një heshtje e thellë. Nga kjo heshtje kuptoi në mënyrë të turbullt e tronditëse se emri i tij ishte diçka. Kishte kohë që shumë veta dinin për artin e tij, kishte dëgjuar edhe lavdërime, edhe sharje,

por ajo heshtje ishte diçka shumë më tepër se sa lavdërimet dhe sharjet. Një pah i lehtë djerse i buloi në buzën e sipërme dhe, përmes një marramendjeje të çuditshme, u ngrit në këmbë dhe doli midis tryezave.

Haxhiu nuk mbante mend se ç'dodhi atë natë. Ndërsa recitonte, gjithë njerëzit sikur qenë ngurosur në pamje të ndryshme. Ai nuk arrinte t'i kuptonte dot ato statuja që rrinin para tij, por ndiente në mënyrë intuitive se kishte bërë edhe një vepër të madhe, por njëkohësisht edhe një sakrilegj të madh. Nezimit sikur i kishte dhënë fjalën që kërkonte të kishte kundër armiqve, kurse Çakshirin sikur e kishte qëlluar me diçka përvëluese.

Mbas kësaj darka qe prishur. Njerëzit qenë guar e patën ikur të gjithë, sikur t'i ruheshin një kobi që do të ndodhte patjetër. Çakshirit i ndritnin sytë nga një dritë e keqe hakmarrëse.

Pas disa ditësh e kishte thirrur vetë Nekibul-Eshrafi dhe ishte mundur me ca pyetje t'i nxirrte shkaqet që e kishin shtyrë të bënte atë vjershë. Në zyrën e Nekibulit ishin edhe dy nëpunës të tjerë me fytyra të holla e të verdha, me ca sy të thellë, që vetëtinin mes një dritë të papërcaktuar. Duke buzëqeshur lehtë, Nekibuli i kishte thënë në fund se nuk po ia zinin për të madhe atë gabim, se ishte ende i ri dhe mendjen nuk e kishte të pjekur

si duhej. Ai i tha se kishte dëgjuar për vjershat e tij, se ato i pëlqenin dhe do të dëshironte që të bënte një tjetër të tillë që ta shlyente gabimin. Për shembull një gazel për Imamin Ymer, profetin, që ta këndonte në Tabakhane në ditën e bajramit të vogël.

Haxhiu kishte ikur nga Nekibuli me ndjenjën e një boshllëku të akullt. Mbas kësaj qe mbyllur në vetvete. Tabakhania i qe përshtirosur.

Nga këto mendime e ndërpreu zhurma e disa hapave që po ngjiteshin nëpër shkallët e drunjtë. Ishte nëna. Ajo doli në çardak dhe i thirri si me frikë:

— Haxhi!

Ai përpëlitë qepallat dhe ktheu kokën.

— Kanë ardhur dy djem, të kërkojnë.

— Kush?

— Dy djem. I ka nisur Muzull beu.

Nënës i dridhej zëri. Haxhiu i Frakullës nuk po e mblidhte dot veten. Ç'donte Muzull beu, qehajai i spahinjve, që e kërkonte?

— Më duket se të duan në pallatin e pashait, — i tha ajo.

Ai shtriu vështrimin mbi qytet dhe e nguli në morinë e dritave të pallatit të Osman pashës. Diçka krejt e turbullt dhe marramendëse i vërshoi në kokë. Nuk e kishte kapërcyer atë prag asnjëherë, nuk e dinte ç'kishte pas atyre mureve të larta dhe portës së gjelbër të

atij pallati. Tregonin se në oborr kishte shatërvanë, kishte kopshte me lule. Atje vërtiteshin zonja të mëdha, që i lyenin flokët dhe thonjtë me mazi e me këna.

— Në pallatin e pashait! — pyeti të ëmën, duke e kthyer fytyrën nga ajo, po nëna që tronditur dhe s'mundte t'i thoshte dot asnjë fjalë tjetër.

IV

Një ndër preokupimet më të mëdha që kishte Nekibul-Eshrafi për darkën, ishte Meremxheja, e bija e Serdar Ali Hanit. Vajzë e përkëdhelur dhe gjithë teka, ishte e vështirë të parashikoje se si mund t'i bëhej më mirë. E ëma e kishte lënë fare të vogël dhe Meremxheja që rritur nëpër udhëtimet e të atit. Kishte qenë në Persi, në Egjipt, në Irak, në Jemen. E hollë dhe e brishtë, me një lëkurë të bardhë e të lëmuar, me dy sy të mëdhenj e me leshra të zeza, ishte si një perri e vërtetë. Nuk i ndahej Setdar Aliut për asnjë çast. I kishte mbetur ky zakon që kur ishte e vogël dhe tani që mësuar me shoqërinë e burrave. I ati, njeri me kulturë të gjerë, i kishte mësuar persishten e arabishten. Meremxheja dinte historinë, gjeografinë, hynte në biseda politike me këdo, dinte të vallëzonte e të këndonte, ishte kokëkrisur e i pëlqente të luante e të tallej me pleqtë e me djemtë, i pëlqente të vishej herë si zonju-

shë franceze; herë si kurde, herë si çerkeze, herë si greke. Tani që po rritej, në vend që të bëhej më e përmbajtur, përkundrazi, qe bërë më e vrullshme në hovet e saj. Në mes të një bisede serioze, mund t'ia kiste gazit e të kukurisej sa të thoshe se e kishte kapur një histeri e çuditshme. Ajo nuk e kishte pasur për pesë të hargalisej kështu edhe para sulltanit, duke e lënë të habitur e qejfprishur Kalifin e Madh. Dhe Meremxheja, si të donte të ndreqte gabimin, i kishte kapur dorën, ia kishte puthur dhe ia kishte mbështetur pas faqes së saj të bardhë si biluri. Shumë vezirë të mëdhenj pritnin të rritej edhe ca dhe pastaj ta kërkonin për grua. Ajo ishte një femër tepër e dëshiruar, që të ndillte dëshira të papërmbajtura për ta shtruar e për ta zbutur.

Nekibul-Eshrafi i kishte ngritur në këmbë hanëmet e pallatit dhe i kishte porositur që të kishin mendjen. Kur Sërdar Aliu dhe ajo kishin kapërcyer portën e madhe, të ndjekur nga shpura, hanëmet qenë lëshuar drejt saj për ta pritur, por Meremxheja as që kishte denjuar t'i shihte me sy. Kishte kërkuar ta çonin në një dhomë që t'i lyenin thonjtë me këna.

Pallati shkëlqente nga dritat. Darka u shtrua në sallën e madhe të sixhadeve, që kundërmonte nga erërat e gjellëve dhe të parfuru-

meve. Serdar Aliu dhe pashai rrinin në krye. Darka ishte ende e ftohtë dhe shkak për këtë ishte Meremxheja, që s'po dilte nga dhoma e saj. Gratë thoshin se nuk ndihej mirë dhe mbase nuk do të dilte fare atë natë. Nekibul Eshrafi vinte re se biseda e pashait me Serdar Aliun mezi shtyhej. Ata flitnin për fushatën e sulltan Bajazitit në Hungari dhe në sallë kishte rënë heshtje e zyrtë. Serdar Aliu kthente sytë nga dera e madhe sa herë futeshin dhe dilnin njerëz. Pastaj biseda u pre dhe heshtja që ra u bë edhe më e rëndë. Nekibul Eshrafi, me nerva të tendosur, ua bëri me shenjë çallgive, dhe muzikantët u ngritën në këmbë e nisën, t'u binin veglave. Meloditë e tyre sikur e bënë edhe më të keqe atmosferën e darkës. Duke bredhur sytë nëpër të gjitha fytyrat, Nekibuli i ndali te Haxhiu i Frakullës me qemanen në prehër veshur me një palë rroba që i rrinin shumë mirë. «Sa i bukur është qerratai», tha me vete, duke i parë shtatin e hedhur dhe tiparet e fytyrës. Haxhiut i qe ndezur nuri nga një prushërimë e brendshme. Baluket e errëta pendë korbi i binin në shtegun e ballit të bukur. I bëri një shenjë të vrullshme me kokë, sikur më në fund e kishte gjetur shpëtimtarin. Djali, me sytë të përhumbur diku, nuk e pikasi nojmën e Nekibulit. Atëherë ky u ngrit nga vendi, i shkoi pranë

dhe i tha, me një kërcënim të përmbajtur:
«Këndol»

Tallazitej një zhurmë e përmbytur në kubetë e sallës. Pashai dhe Serdar Ali Hani digj i thoshin njëri-tjetrit. Haxhiu e kishte marrë gemanen përpara dhe po kurdiste telat. Ende veten shumë të ngathtësuar dhe një si darë e fortë e shtrëngonte në grykë. Nuk po dinte se çfarë të këndonte. Qepallat i rrihnin me vrull. I tërhoqi dhe i lëshoi telat disa herë, pastaj nxori një zë të dridhshëm e të ngrohtë që e përshkoi sallën tej e tej. E çoi zërim edhe më lart, i humbur tashmë pas këngës së vet.

I pari që e preu bisedën, qe Serdar Aliu. Si i goditur nga dëjka e beftë, ai rrahu qerpikët dhe ktheu sytë nga ky djalë që këndonte si bilbil. Pas tij i kthyen fytyrat të gjithë me radhë. Në sallë ra një heshtje e thellë sa të thoshe se gjithçka qe ngurosur. Një si gurgullimë ujërash a si dridhje teli tepër të ndjeshëm, sillej nëpër kubetë e larta.

Disa silueta që s'i vuri re askush, hynë në heshtje dhe qëndruan përballë Haxhiut të Frakullës. Njëra iu afrua më shumë, kryqëzoi duart në kraharor dhe vaisi kokën mënjanë. Ishte Meremxheja veshur me fereshe, duke lënë të zbuluar vetëm një pjesë të fytyrës dhe sytë. Pashai u hodh në këmbë e deshi t'i thoshte dëjka, por vajza vuri gish-

tin te buzët dhe i bëri shenjë të mos fliste. Në bebet e saj lexohej një kureshtje gjithë përbuzje: Sytë i shëtiste mbi këngëtarin që pati pulitur qepallat. Pastaj ajo zbuloi fytyrën dhe shumëkush shtangu në vend, a thua se qe ndezur aty një dritë me shkëlqime farfurie. Kur Haxhiu mbaroi këngën dhe u ul në vend, ajo i ktheu shpatullat dhe shkoi drejt pashait. Me bisht të syrit shikonte gjithë sa ishin aty. Burrat ishin ca surrattrashë me mjekra të bardha e të zeza, me barqe të fryra e të ngathët. Çallgitë ishin ca festekugë, që u ndritnin bulçitë si nga lyra. Në këmbë rrinin shërbëtorët me shallvare të errëta që asaj i ndillnin ndot.

Meremxheja u ul pranë të atit dhe Nekibul Eshrafi vuri re se si pashai e ndiente veten si në gjemba. Kishte rënë një heshtje e rëndë, të cilën askush s'po guxonte ta thyente. Pashai i afroi ca sahanë dhe diç i mërmeriti nga afër, por ajo përdrodhi buzët sikur të shihte diçka të neveritshme. Pastaj, krejt befás, i tundj flokët me një lëvizje të vrullshme të kokës, e kapi pashanë nga mënga e jelekut dhe i tha:

— Hajt, më thua j ndonjë gjë për të qeshur!

Pashai hapi sytë i befasuar. Atij i qe dukur se ajo nuk kishte fare zë të fliste, kur-

se tani kishte rrudhur buzët me njëfarë shpottie, a thua se do të kukuriste.

— Ç'the, o bijë? — tha pashai, duke kthyer mjekrën e bardhë nga ajo. Sytë i kapsallishte, sepse nuk u besonte veshëve. Në odë kishte pllakosur një heshtje varri, të cilën herë pas here e prishte Serdar Aliu, që thithte nargjilen me zhurmë.

— A të pëlqen hallva? — e pyeti Meremxheja, duke iu llastuar si një mace. — Mua më pëlqen shumë, por kjo mbaka erë susam. Me se e bëjnë hallvën këtu te ju? Te ne nuk e bëjnë me susam.

Pashai pa nga Serdar Aliu. Ç'ishin këto fjalë që i thoshte Meremxheja? Mbase ato kishin një kuptim të fshehtë? Ai kishte dëgjuar për gjuhën e hollë që përdornin në oborrin e sulltanit dhe më shumë se nga shpata dhe heshta frikën, ua kishte pikërisht këtyre fjalëve me nënkuptime. Meremxheja ishte e bija e Serdar Ali Hanit, Serdar Ali Hani ishte gjuri i djathtë i sulltanit. Ç'po ndodhte kështu? Mbase ky ishte një mesazh plot kërcënime që ai s'e dëshifronte dot? Serdar Aliu, me atë qetësinë e tij, s'i dha të kuptonte asgjë nga këto fjalë të Meremxhesë, kështu që ai ktheu kokën përsëri nga vajza dhe e vështroi gati me lutje. Meremxheja, me sytë që i lëviznin si xhixha, vuri re se sa shumë qe tronditur e hutuar ai. Qe fikur brenda një çasti madhështia e tij, qe

rrëgjuar e qe kërrusur, sa ment çikte me majën e mjekrës tepsinë që kishte përpara. Vajza nuk e mbajti dot gazin. Kapi buzën me dorë dhe qeshi e kukurisi me një zë të hollë e të mprehtë. Edhe Serdar Aliu qeshi. Mbas kësaj qeshi dhe pashai por gjurmët e frikës dhe të druajtjes nuk iu shqitën dot nga fytyra. Qeshën të gjithë. Vetëm dikush nuk po qeshte, Haxhiu i Frakullës, të cilin Meremxheja e fshikte herë pas here me dritën e syve të saj. Kur e vuri re se si ai nuk po reagonte si gjithë të tjerët, ndjeu diçka të beftë që e goditi nga brenda. Atje, kur ishte në dhomë me shërbëtorët dhe kishte dëgjuar këngën e tij, sesi qe çuar në këmbë vetvetiu dhe kishte dashur ta shihte medoemos këtë njeri që kishte zë aq të bukur e që, në një gjuhë të huaj, këndonte diçka që të ngjethte. Vetëm donte të shuante një kureshtje, sepse fytyrën ia përfytyronte se si mund ta kishte, ja, si një nga ato të çallgive tërë tul e të lyrosura. Por, kur kishte parë shtatin e tij të derdhur dhe tiparet e tij që sikur rrënjonin një dritë nga e cila nuk mund t'i shqitje sytë, kur e kishte dëgjuar nga afër zërin e tij të mbushur me diçka që të shtrëngonte përbrënda si një angushti, kishte ndier në gjoks një rrahje si tallaz dhe i qe ndezur një duf që donte ta nxirrte me kukurizma. Kurse ai, pa shih, rrinte serioz, sikur ajo të ishte si ndonjë nga

ato vajzat që mund të kishte në këtë farë qyteti. «Je tepër i vogël për t'u mbajtur me kaq të madh, — mendoj ajo me ndjenjën e një fyerjeje që e pickoi si gjarpër. — Apo të kanë përkëdhelur vajzat e vendit, se qenke i bukur dhe të është rritur mendja? Prit, pa e shohim!»

E qeshura e burrave vazhdonte e rëndë. Haxhiu i Frakullës, me qemanen në prehër, i puliti sytë para vështrimit plot ngulm të Meremxhesë. Frushulloi mëndafshi i ferexhesë së saj. Nëpër qilimin e madh me figura devesh rrëshqitën ca hapa të butë, që po vinin drejt tij. U ndie pastaj një erëz jasemini dhe më vonë, mbi kokë, dëgjoji një dihatje të lehtë. Ai vuri re se para tij kishin qëndruar dy këmbë të vogla me çorapë mëndafshi me azhur.

Meremxheja kishte ardhur tek ai. Ngriti kokën dhe e pa. Ajo nuk kishte sy, por mijëra xhixha, që vezullonin nën harqet e vetullave të holla. Lëkurën e fytyrës e kishte të bardhë e të lëmuar.

— Ç'jeni ju, o zotëri? — e pyeti Meremxheja.

Haxhiu i Frakullës qe ngathtësuar. Nuk po i gjente dot fjalët se si t'i përgjigjej. Në odë qe vendosur përsëri qetësia dhe të gjithë qenë kthyer nga ai. U përgjigj vetë pashai në vend të tij, si të donte të fitonte atë që kishte humbur.

— Është një poet, o, bijë, një këngëtar, që e sollëm t'ju argëtojë.

— Poet?

Haxhiu ndjeu t'i vërshonte gjaku në fytyrë.

— Ç'doni t'ju këndoj? — i tha. Gjithë ajo heshtje që kishte rënë, e shtypte si dërstila.

— Këngën e Shtëgtarit të Vetmuar, — tha ajo. — A e di?

Haxhiu i Frakullës mblodhi supet. Jo, nuk e dinte këtë këngë. Ai dinte këngë të Beratit, këngë që kishte bërë vetë.

— Nuk e di? — pyeti Meremxheja.

— Nuk e di, — tha Haxhiu.

Meremxheja, e shkathët si ketër, u hodh në këmbë dhe u këthye nga Osman pasha. I dha kokës me vrull përpjetë, puliti sytë dhe lëshoi një zë të hollë e të lartë. Ishte kënga e Shtëgtarit të Vetmuar.

Bahçesiz barsëz bu adam!

Hajvasëz marsëz bu adam,

bu dyniada jarsëz adam...

Fytyra i qe skuqur në atë thirrje, që sikur e lëshonte përmes një shkretëtire të pafund. Haxhiu mbante sytë përdhë dhe, para atij zëri që dridhej e kumbonte nëpër muret e odës, iu bë sikur u gjallëruan figurat e deveve në qilinjtë e madh. Ato u shkundën nga gjumi i tyre i gjatë dhe morën rrugën përmes rërës së pafund. Mbrapa u shikonte shtëgtari, i përcëllu-

ar nga vapa zhuritëse. Rreth e rreth hapej vetmia tronditëse, një sheshëtirë bojë hiri deri në të katër skajet e horizontit. Në këtë vetmi shtegtari trishtohej në këngën që thoshte:

*Si një bahçe e shkretë ky njeri,
pa zjarr e katandi ky njeri,
në këtë botë i vetëm pa njeri...*

Kënga mbaroi dhe Haxhiu ngriti kokën. Meremxheja kishte futur fytyrën midis pëllëmbëve dhe qeshte nga kënaqësia që këndoi shumë bukur. Pastaj ajo i thirri pashait:

— I përzini çallgitë! Sontë do të këndoju unë dhe ky poeti.

Pashai, ninëzat e të cilit ndrinin si në djallëri, u bëri një shenjë çallgive dhe ata morën veglat nëpër duar dhe ikën duke tundur festet e kuqe njëri pas tjetrit. Pashai priste një këngë tjetër, veshët i kishte zgjatur bigë, po Meremxheja ia priti.

— Mos u trego i pashpirt! Nuk do të këndoju më tashti. Unë dhe poeti do të dalim në oborr. Bisedoni, mos na vështroni kështu! Të lutem, pasha, më ndihmo!

Si të kishin marrë një urdhër suprem, burrat kthyen mjekrat nga njëri-tjetri dhe lëshuan ca fjalë paf e puf, a thua se shtinin nëpër tym. Serdar Ali Hani, i paturbulluar si gjithnjë, thithte nargjilen dhe puliste sytë. Meremxheja mund të shtronte taborë të tërë dhe jo

më ca fytyra të përgjumura e barqe të fryra si këta.

— Këtu m'u zu fryma, hajde të dalim jashtë, — i tha Haxhiut Meremxheja. — Dua të bisedojmë për poezinë. Do edhe ti të bisedosh për poezinë me mua?

Haxhiu sikur kishte hipur mbi një deve që ecte rreth një lëmshi, kaq shumë i merreshin mendtë dhe i vinin njerëzit vërdallë. Ajo i mbështeti dorën në sup dhe i tha:

— Hajde!

— Çohu, more, — buçiti zëri i pashait. — Nuk dëgjon?

Haxhiu u çua. Qëmanen e la pas murit dhe shkoi pas frushullimës së çarçafit të saj të mëndafshhtë.

Në oborr ndrinte hëna. Ishte një natë e qetë tetori, mbushur me fërshërime gjethesh të verdha që herë-herë shkëputeshin nga degët dhe binin në tokë. Te shatërvanet shushurin çurrilat e ujit, ndërsa trëndafilat e vjeshtës që në argjenduar nga pikat e vogla të vesës.

Meremxheja qëndroi para shatërvanit dhe u kthye nga ai.

— Si ta thonë emrin? — e pyeti me atë turqishten e vet plot melodi dhe kumbime të buta.

— Haxhi! — u përgjigj ai. I rrihte zemra fort dhe i digjnin faqet nga prushi i emocionit. Nuk kishte parë ndonjëherë tjetër në je-

tën e tij një bukuri të tillë. Dhe ishte si në
ëndërr. Ishte te shatërvanet e pashait, në një
natë me hënë, me një vajzë që i kundërmonte
shtati era jasemin.

Lëvizën ca hije nëpër dritaret e pallatit,
Meremxheja u kthye andej me vrull. Ishin
gratë dhe hyzmeqarët, që kishin zgjatur ko-
kat gjithë kërshëri.

— Ej! — u thirri Meremxheja.

Kokat u hoqën si të trembura dhe mby-
llën kanatët si në një hajdutëri.

— Po tū pse qenke kaq i pafjalë? — iu
kthye ajo Haxhiut. — Hajde, më thuaj diçka
për poezinë. Apo je i emocionuar nga unë?
Unë kështu jam, dukem e keqe, po jam e
mirë.

— Jo, nuk më dukesh e keqe, — mundi
të thoshte Haxhiu.

— Vërtet? Sa i mirë që qenke! Dhe sa të
bukur që e paske zërin! Fola më, mua më pël-
qeka shumë, të dëgjoj zërin tënd. Kur ishim
në Bagdat, i biri i kalifit më mërziu, ai e
kishte zërin të trashë, si melesh. Ha, ha, ha!
Nuk jam budallaqe, më pëlqen të flas kështu
me ty. Ty të pëlqen të flasim kështu?

Përmes dritës së hënës Haxhiu dalloi se
sytë e Meremxhesë ishin të mërziur dhe të
ftohtë.

— Hë, të pëlqen të flasim kështu? — për-
sëriti ajo me atë vështrim të akullt si teh

shpate. — Ku ke qenë ti? Çfarë vendesh ke parë?

— Nuk kam qenë gjëkund, në Berat jam rritur.

— Po ku e ke mësuar turqishten?

— Në medrese.

— Je poet, ë?

— Bëj ca vjersha... kot, për qejf...

— Më thuaj njërën. Hajde, më recito dhe unë po të dëgjoj. Nuk të vjen mirë ty që një vajzë si unë rri e dëgjon vjershat e tua? Recito, po të dëgjoj!

— Nuk di si t'i them në turqisht, vjershat i kam në gjuhën tonë, — tha Haxhiu.

Meremxheja i shëtiti sytë nëpër fytyrën e tij.

— Sa i bukur që je! — tha ajo. — Ta kanë thënë vajzat ty këtë?

Haxhiu uli kokën. Përsëri i hipi asaj devesë që vinte rreth një lëmsbi të madh. Në ballë i buluan pikëza djerse.

— Ti ke turp të flasësh kështu me mua? Mirë, më thuaj një vjershë, qoftë edhe në gjuhën tuaj... Hajde, më thuaj, përndryshe do të zemërohem keq. Do ma thuash? Ja, unë po të dëgjoj me sytë mbyllur.

Ajo e afroi fytyrën pranë fytyrës së tij dhe ndenji si e ngrirë me sytë e pulitur. Nën lëkurën e hollë sikur i lodronin pikëza të shndritshme zhive që lëviznin togje-togje.

— Thuaje, hə,

Haxhiu kroi zërin. I qe ngjitur pështyma në grykë dhe gjaku i buçiste në veshë. Recitoi nja dy strofa të një vjershe për natyrën. Sikur nxori kërraba nga fyti, jo fjalë. Qe trungëzuar e qe mpirë i tëri. S'i punonte mendja. Ajo i qe shndërruar në një masë viskoze që i qe ngjitur pas kafkës.

Meremxheja nuk lëvizi, por e afroi dhe më fytyrën pranë fytyrës së tij. Haxhiu ndjeu frymën e saj që i binte mbi buzë.

— Ti je budalla? — foli Meremxheja, në atë qëndrim të ngurosur. — Nuk dua që një djalë kaq i bukur të jetë budalla. Je budalla ti? Hë, je budalla?

Ajo hapi sytë dhe përpëliti qepallat.

— Do që të ta ngjesh me një dackë? Të pashë, deshe të më afroheshe. Hë, deshe të më afroheshe? Mbylli sytë! Do të recitoh unë një vjershë. Mos u bëj i keq, mbylli sytë!

Ajo ia flakëriu me shuplakë, përkuli kokën mbi dorën e vet dhe kafshoi gishtin, pastaj kukurisi e qeshi me zë të mbytur.

Haxhiu erdhi në vete. Ai qe rritur brigjeve të Osumit, duke rrahur shajakun me kopan. Kur nisnin grindjet për vendet e ujit, Haxhiu, me muskujt e vet të fortë, vinte përpara një tufë burra. Në Tabakhane, kur kën-

donte e kur thoshte vjersha, e mbanin në sy gjithë djemuria e vendit, gjithë banorët e qytetit. Admirimi që lexonte në sytë e të gjithëve, e kishte bërë krenar. Ishin me dhjetëra rastet kur Haxhiu, ndërsa shkonte rrugës, ndiente kanate dritaresh që hapeshin mbi të dhe që andej nxirrnin kokat ca vajza të mira me gërsheta të gjatë. Si donte të tallej e të qesh-te me të kjo turkeshë e vogël, qoftë edhe se ishte e bija e Serdar Ali Hanit?! I shkrepiti zjarri i zemërimit në bebet e syve. Çoi dorën dhe e kapi për flokësh.

— Të këput kokën, ta di se më varin këtu! — tha ai.

Meremxheja hapi gojën sikur donte të klithte, po zëri nuk i doli. Sytë i ngrinë në një pikë të vetme, të dukej se tani do të ndodhte gjëra e madhe. Dikush do të vinte me shenjën e saj të parë, dikush do ta çonte në këmbë të gjithë pallatin e Osman pashës, dikush do t'i hiqte kokën menjëherë për këtë fyerje të rëndë që i bëhej asaj. Fytyra e Meremxhesë, ndrydhur e ngurosur përpara inatit të tij, dukej e bardhë si kartë cigari. Sytë e saj nuk ishin më tani mijëra xhixha që vezullonin, por mijëra gjilpëra që përgjonin se ku të nguleshin për të therur e djegur më keq. Si guxonte ai të kapte flokët e saj e t'i ndukte sikur ajo të ishte një shërbëto-re? Si e bënte këtë kur vetë sulltani dhe

vezirët e mëdhenj nuk kishin guxuar ta preknin qoftë edhe me mollëzën e gishtit?

Meremxheja i çliroi flokët nga duart e tij dhe i shkundi me një të tundur të kokës. Fërgëllonte si një magustër para gjahut të vet dhe maste se ku t'i hidhej e t'i sulej befasisht. Haxhiu tha me vete se duhej të ikte. Zemra i godiste kraharorin, gjaku i nxehur nuk po i shtrohej dot. Bëri për nga një deriçkë që të nxirrte në oborrin e madh, por e mbërtheu në vend një thirrme a një klithmë e Meremxhesë, një zë që sesi të mpikte me diçka të ftohtë e të mprehtë, habi e shpoti bashkë, hakërrim e joshje si nëpër akullim. Mbajti këmbët dhe pa se qe ndezur diçka e çuditshme në sytë, e saj, habia dhe përbuzja që ai guxonte ta fyente me atë ikje pa urdhër. Kurë nuk kishte guxuar kush të ikte pa lejen e saj, pastaj si mund të bëhej kjo kur Meremxheja ishte e bindur se qe për të gjithë një magji, një trallisje e pafund, tym e zhaurimë? Si mund të kishte në botë qoftë edhe një djalë që t'i kthente krahët, kur ajo ishte ende aty, e bukur si një xhind, dritëruese si një tmerr? Ato mijëra gjilpëra me maja gati për t'u ngulur në gjithë trupin e tij, sesi erdhën e po bëheshin përsëri pikëza drite atje nën harqet e vetullave të saj. Sesi nisi të burojë që andej një vakësi që të lëktiste, sesi nisi të rrënjojë andej diçka që t'i

shterte forcat. A do të mund të më qëndroje dot, sikur i thoshte ajo, a do të mund t'i ktheje krahët një bukurie si unë? A nuk e ndien veten krenar goftë edhe sikur unë të loz e të qesh një çikë me ty? A nuk e quan nder këtë gjë, kur edhe pashallarë e vezirë, kur edhe vetë sulltani do të ishin të lumtur të bëheshin pre e lodrave të mia? Eja, pra, eja!

Dhe Haxhiu u çapit drejt saj, ai shikoi nga afër ata sy me xhixha që të verbonin, por çudi se sa të ftohtë e sa të ngrirë që ishin ata! Çudi se sa të ftohtë e sa të ngrirë që ishin!

V

Në ato pak orë që kishin mbetur derisa të zbardhej, Haxhiu nuk mundi të vinte dot gjumë në sy. E kishte mbështetur jastëkun pranë dritares dhe shikonte jashtë qytetin e kredhur në një heshtje të plotë. Dritat e fenerëve nëpër rrugë po veniteshin.

Tani tregimet e Çakshirit për shtegtimet në Turqi dhe në vende të tjera, historitë që tregonte ai për kalifë e për vajza të bukura, për netët orientale e për qytete si në përralla, i dukeshin të mjera para asaj bote që i kishte ngjallur Meremxheja. Atje, pranë

shatërvanëve të pashait dhe luleve të manxuranës, duke shkuar lart e poshtë nëpër udhezat e ngushta plot me trendalla e borzuoکہ, ajo i kishte treguar për Stambollin e për Bagdatin, për Buharanë e për Aleksandrinë, për një mori qytetesh që shpërndaheshin në pika të largëta të dheut të pafund. Ato ishin plot magji, me pallatet, xnamitë, parqet dhe rrugët e tyre të mahnitshme. Këto qytete ishin diku krejt të bardha, diku krejt të kaltra, diku plot harqe e kupola që vezullonin. Ngriheshin lart currila uji fontanash, lëkundeshin nga era lulet e shkëlqente kudo një botë ngjyrash e drite, si në spektrin e ylberit.

Meremxheja kishte ndenjur me të gjer në mesnatë. Haxhiu nuk e besonte që nuk kishte qenë në ëndërr. Kur dolën dhe pritën Serdar Ali Hanin tek Ura e Goricës, ai kishte parë se si zbriti nga kali një vajzë shumë e re, që rrëzëllente nga bukuria. Xhybja e saj e lehtë i harkohej nëpër trupin e hollë dhe i tundej valë-valë. Flokët i kishte lidhur gërshtet dhe fytyra i shkëlqente si farfuri. Tërë sa ishin nëpër rrugë, qenë nemitur nga bukuria e saj. E gjithë turma që shoqëronte Serdar Ali Hanin dhe vetë ai ishin si një qiell bojë hiri ku ndrinte hëna Meremxhe. Ishte pikërisht ajo që disa orë më vonë shëstiste me të në pallatin e Osman pashës. Ajo

ia kishte ngjeshur me dackë, por ani Haxhiu e kuptonte se ajo kishte qenë një she-një përkëdhelie. Dhe e ndiente ende erën prej jasemini të shtatit të saj. Jo, jo, si është e mundur që të kishte ndodhur vërtet e gjithë kjo?!

Haxhiu e lëvizi jastëkun dhe e vuri në një vend tjetër. Nëpër dyshtemenë e odës matanë dëgjoheshin hapa që shkelnin nëpër dërrasa. Ishte babai. Ai ngrihej herët. Bënte një kafe, e pinte te çardaku, pastaj vinte dhe zgjonte djemtë. Niseshin për në punë pa gdhirë për në hauzet e lumit, ku regjnin shajakun. Babai, siç dukej, e kishte pirë kafën, sepse u dëgjua zëri i tij që i thirrri Tafilit. Tafili flinte në hajat, në një shtrat dërrase mbuluar me velenxa leshi. Pastaj krisi dera e odës së Haxhiut dhe në prag u dha babai me kandilin në dorë.

— Zgjuar qenke ti? — i tha.

— Zgjuar, — tha Haxhiu.

Ai u ul në qoshe të shtratit. Ishte i parruar dhe i ngrysur. Vetullat me qime të gjata gati ia mbulonin sytë.

— Po hë, si qe ajo puna që të thirrën te pashai? — pyeti ai.

— Nuk e di, më thirrën, — tha Haxhiu.

— Si ia çove atje, ç'të thanë?

— Hiç.

— Këndove a, the vjersha a, ç'të donin tjetër?

Haxhiu nuk foli. Edhe babai ishte mahmur e s'para i pëlqente të lodhej për të mësuar hollësi.

— Mirë de, puna jote! Ngrihu nashti!

Ai doli duke lëkundur trupin e madh, hi-ja e të cilit luhatej sa në një faqe muri, në tjetrën. Kandilin e la në parvazin e dritares.

Haxhiu u ngrit.

VI

Përse i kishte sytë të ftohtë ajo? Haxhiu e shkonte mëpër mend për të njëmijtën herë këtë pyetje. Sy aq të bukur, mijëra xhixha që shkëlqenin nën vetullat e holla, por me diçka të largët, të paarritshme, diçka që sikur të trembte e të fuste një dritërimë të pakuptueshme. Gjithçka kishte ndodhur si në një ëndërr që të lë një makth, që të lë një boshllëk, një ëndërr që nuk shlyhej, një deheje që nuk dilte dot, një kllapi... Ç'po ndodhte kështu me të? A ishte e vërtetë që kishte shëtitur me një vajzë si Meremxheja pranë shatërvanëve dhe luleve të pashait? Përse i qe afruar ajo? Përse kishin ndenjtur aq kohë me njëri-tjetrin? Sa të ftohtë i kishte sytë... apo i bëhej atij? Apo ashtu i dukej?

Haxhiu e kishte fare të gjallë çastin kur iu ndez dëshira për të biseduar me të, si iu zgjidh gjuha dhe se si, dalë kushedi nga çfarë thellësie e shpirtit të tij, i tha se sa shumë dëshirë kishte edhe ai të shihte botën që kishte parë ajo, të vente diku, sepse kishte shumë dëshirë që të bëhej poet. Po si të bëhej poet pa parë asgjë e pa shkuar gjëkund? Ajo qeshte e qeshte. Nuk ishin kukurizma ato, po diçka si tinguj argjendi që kumbonin aq bukur mes trëndafilave dhe shushurimës së ujërave në shatërvane. Oh, sa të mpirë që e kishte kokën. «Në fillim as çave kokën fare për mua, — i thoshte ajo. — As më thuaj, ke parë ndonjë më të bukur se unë?». «Jo, nuk kam parë», ia kthente ai. Po ndiente diçka munduese dhe shkatërrimtare thellë vetes së tij. Jo, vërtet nuk kishte parë gjë aq të bukur. «A e di? — i thoshte ajo. — A do të pranoje të martoheshe me mua?» Tringëllimat e argjendta buçisnin më me fuqi... Jo, jo, ishin kukurizmat e saj. Ajo qeshte, vazhdimisht qeshte, kurse ai kokën e kishte si të mpirë. Frushkullonte shtati i saj pranë tij dhe kundërmonte që andej era e jaseminit. «A e di? Sa i keq u tregove kur më kape për leshrash. Po t'i them babait, ty të varin, por unë nuk dua që të të varin. Ha, ha, ha! Hë a dëshiron të martohemi ba-

shkë? Ha ha, ha...!» Òh, sa të mpirë e kam kokën! Përse m'i thua të gjitha këto? «A e di?» Ajo është bërë e shkathët si një ketër. «A e di? Ty të dua shumë, kurrë s'kam dashur një njeri sa ty. Pa ty s'më duhet jeta. Do të vdes. Do të hipi në një gamile dhe do të hidhem bashkë me të në greminë. Do të qash ti për mua? Ose hajde edhe ti me ne. Mua babai s'ma prish kurrë. Hajde të ikim bashkë dhe mar-tohemi. E di se ku? Në do të shkojmë në një qytet, Samarkandë i thonë. E di ku është Samarkanda? Do të kalojmë Greqinë, Turqinë, gjithë Azinë e vogël, nëpër Lenik, Ankara; Erzurum, Çaldiranin e Armenisë, Azerbajxhanin, Persinë anë maleve Elbrus, Buharanë. Atje është Samarkanda. Më parë i thoshin Marakanda, pastaj Karahanibami, më vonë Karakitai. Atje është mauzoleu i Shazindit, varri i Timurit, Bibihani, Ak-saraj, sheshi i Registanit, xhamia e Abdi-Birumit. Mos u bëj zemërgur, përgjigju një vajze që u bë e mjerë sapo të pa, mos më lër të hidhem bashkë me gamilen time në greminat e fshatit Turkmançan».

Haxhiut i bëhet sikur Meremxheja rend mbi gamile dhe hidhet në greminë. Ferexheja e saj përplas palat në erë, trupi i saj i hollë përplaset nëpër gurë.

Rrihnin shajakun, ai, babai dhe Tafili, te

hauzi në brigjet e Osumit, por mendjen e kishte te Meremxheja. Ajo ishte në pallat. Serdar Ali Hani me të dhe paria e qytetit do të dilnin të shihnin Beratin. Banda muzikore binte te xhamia e Uzkurliut. Ai e la kopanin në turrën e shajakut.

— Do të iki, — i tha të atit.

— Ku? — e pyeti ai i ngrysur.

— Do të iki, — përsëriti Haxhiu.

I ati mbeti në këmbë. Diç lexonte në fytyrën e të birit, një gjë që e përmbante të mos i thërriste, në mos edhe ta rrihte që e linte punën në mes. Haxhiu mori bregun e lumit përpjetë dhe hyri në rrugicat e lagjes. Sesi i qe zvogëluar e rrëgjuar krejt papritur Berati me shtëpi të bardha dhe me lumin në mes. Sesi i qe zvetënuar ajo jetë me zanatçinjtë te pazari, me qytetarët që më shumë se gjithçka kishin halle. Tabakhania edhe më parë i qe dukur një vend i mërzitshëm. Atje mblidheshin pleq inatçinj e sherrxhinj që rrinin gjithë kohën duke u grindur me njëri-tjetrin. Ishin të mërzitur e të dëshpëruar nga jeta. Ndokush nga ata edhe kishte parë botë, kishte shtegtuar andej-këndej skajeve të perandorisë, por përsëri qe kthyer në Berat, me jetë e art të gjymtuar. Shumë nga vjershat e tyre nuk me rreshin vesh, sepse qenë përzier fjalët shqipe pe me fjalë turke e arabe. Tani Tabakhania i ngjante si një vrimë e pocaqisur. Sa e mërzit-

shme kishte qenë jeta! Ja, rrihnin me kopan gjithë ditën shajak, qepnin xhoka, grindeshin në darkë nëna me babanë se mungonin shumë gjëra në shtëpi. Atje në rreshtat e dyqaneve, ku gjëmonin gjithë ditën çekiçët e këpuçarëve dhe të bakërxhinjve, plasnin zhurma e sherre, ata ziheshin me xhandarët për taksat e shpeshherë përfundonin në burg, kalonte pashai e të gjithë i ngriheshin në këmbë një surrati, të cilin e kishte bërë aq të pavlerë Meremxheja e Sendar Ali Hanit. Sa të mërzitshme kishin qenë të gjitha këto! Edhe shfaqjet më të bukura që kishte pasur jeta për të, tani i dukeshin si ca vegime të ftohta përpara asaj drite verbuese që i që ndezur në tru. Atje te pusi i lagjes Uzkurli ishte një shtëpi. Haxhiu kishte dëgjuar sa herë të hapej kanati i dritares mbi kokën e tij. Atje dilte dhe e shihte e bija e Tanush Orenit, një vajzë 17 vjeçe, me gërsheta të trashë. Kishte dëgjuar plot psherëtima të ngrohta nga goja e saj. Vajza e Tanush Orenit, Hylla, ishte e bukur e plot nur dhe Haxhiut i pëlqente të mbante këmbët e të këmbente dy fjalë me të. Prindërit e saj flinin nga dhoma tjetër dhe këndi, ku bisedonin ata, ai në sokak e ajo lart në dritare, ishte i ngushtë e pa lëvizje. Rrëzëllente te Hylla bota e një vajze me shpirt të pastër që e donte. Nuk ia kishte thënë dot me fjalë ajo këtë gjë, po Haxhiu e kuptonte nga zëri dhe nga sytë e saj dhe si-

domos nga ai përgjërim në dritare, tek rrinte dhe e priste deri vonë në netët që ai kishte punë në dyqan. Po tani Hyllë iu bë si gjithë vajzat e tjera. Sepse hapeshin edhe dritaret e tjera mbi kokën e tij dhe Haxhiu ndiente si frushullonin fustanet e tyre teksa zgjatëshin te parvazi dhe e ndiqnin me sy. Njëra bile i hodhi një ditë një kokërr ftua dhe u zhduk sakaq si kunadhe. Duhej të ishte vërtet shumë i pasëm. Mbase pikërisht për këtë gjë ajo Meremxheja e Serdar Ali Hanit kishte rënë në dashuri? Mbase vërtet ajo s'kishte ndeshur gjëkund në shtegtimet e saj një djalë më të mirë se ai? Mbase edhe ajo ishte si vajzat e Beratit, që shtinin merak pas zërit të tij të butë, të ëmbël, pas artit të tij, që thoshin se ua kishte kaluar gjithë poetëve dhe këngëtarëve të qytetit?

Kur mbërriti Haxhiu në shtëpi, e ëma ishte në oborr, përkulur mbi govatën e rrobave. Ajo drejtoi trupin dhe e vështroi si me dyshim. Përse që kthyer nga puna? Po Haxhiu nuk i mbajti këmbët fare, u ngjit për në odën e tij. Atje hapi sëndukun e plaçkave dhe nisi të ndërrohej. Kur që bërë gati dhe po krihej, te dera vuri re të ëmën që rrinte si një hije.

— Ku po shkon, o Haxhi? — e pyeti ajo me një fije zëri.

— Në Tabakhane!

— Po yt atë dhe Tafili...

— Atje... në punë janë.

Pikërisht në këtë kohë kërcitën shkallët e drunjta nga ca hapa të rëndë e të nxituar. Po vinte babai me një zemërim si stuhia.

— Po ti, — tha ai sapo shkeli pragun, — kur të pyesin ku shkon, pse nuk kthen xhevap?

— ...

— Me ty po flas!

— Do të shkoj në Tabakhane, — tha Haxhiu dhe vështrimin e hodhi jashtë dritares.

— Po gojë të ma thoshe këtë nuk kishe? A të thashë unë ku po vete dhe zotrote s'e hape gojën?

— Bëra gabim, o baba, s'e kisha mendjen.

— Oj, ç'më thotë! Po ku e kishe mendjen?

Haxhiu ktheu sytë dhe e vështroi në një mënyrë të tillë, sa i ati u nemit. I tha me një zë plot brengë:

— Nuk e di.

E ëma u tremb. Ajo hyri në mes tij dhe të shoqit dhe, duke parë me frikë nga i biri, i tha burrit:

— Po lëre dhe ti... kushedi se si e ka punën. Shko, të keqen nëna, shko!

Haxhiu doli. E ëma dhe i ati mbajtën frymën. Ata nuk pipëtinë fare, gjersa ai zbriti shkallët. Pastaj gruaja përplasi duart pas linjës dhe vështroi të shoqin me sy të përlotur. Ky qe bërë i verdhë si meiti.

Tabakhanen e kishin larë e pastruar që në mëngjes herët, sepse do të vente aty Serdar Aliu, siç i kishin thënë Fiçorit, për të pirë një kafe e për të takuar poetët dhe oratorët e qytetit. Në kalldrëmin para saj, nën hijen e drethkave plot lule, kishin nxjerrë tryezat me mbulesa të reja. Hyzmetçinjtë, veshur me rroba të mira, rrinin gati në këmbë.

Haxhiu i Frakullës shkoi dhe u ul në një tryezë në qoshe. Para tij kishin ardhur shumë nga poetët e tjerë, që bisedonin me njëri-tjetrin e tërhiqnin kokrrat e tespiheve nëpër gishta. Mysli Çakshiri, me një turban të errët në kokë, rrinte te kreu me Mulla Aliun e Sollomonin. Ai u mug në fytyrë dhe, duke ngritur zërin që ta dëgjonin të gjithë, tha:

*Për sa rrëfejnë myxhizatë,
për shenjtërit që janë vatë,
mos më lër bë iftar thatë,
imzot, mos më lër pa kahvë!*

Fiçori, i imët e sykuq, me një kësulë në kokë e me kurrizin të dalë, qeshi dhe i bëri një nojmë hyzmetçiut t'i çonte një kafe tjetër Mysli Çakshirit. Haxhiu e dinte se Çakshiri bënte zhurmë kështu, sepse kërkonte sherr.

Mulla Aliu dhe Sollomoni qeshën me një gaz të thatë.

*Për hyzmet të Fatimesë,
për të mirët e Merjemesë,
mos më lër me lëng t'armesë,
imzot, mos më lër pa kahve!*

Çakshiri i bëri shenjë hyzmetçiut që kafën të mos ia linte atij, po t'ia çonte Haxhiut, varfanjakut pa një grosh në xhep. Edhe një herë tjetër e kishte tallur kështu Çakshiri, duke i thënë se nuk bëhej poet duke ngrënë lëng armije. Vargun «për të mirët e Merjemesë», Haxhiu e kuptonte «për të mirët e Meremxhesë». Hyzmetçi i pruri kafën, por Haxhiu ngriti kokën e tha me zë të lartë:

— Çoja Çakshirit të ëmbëltohet. Unë kafën e dua të hidhur, se më ka zalisur darka e pashait.

Shaban Dana, kujdestari i teqesë, që bënte vargje për të qeshur, kukurisi me zërin e hollë e tha:

*Kafesë i gjendet dermani
po e pi lalë Shabani...*

dhe e mori filxhanin nga tabakaja me atë dorën e tij të vogël e të hollë.

Mysli Çakshiri vëngëroi sytë dhe bebet i ndritën si thëngjij. Diç deshi të thoshte, po në atë çast po vinte nga bregu i lumit Nezimi me xhyben e vjetër dhe me cigaren në buzë. Ai kaloi përmes të gjithëve pa i dhënë muhabet askujt dhe shkoi e u ul te Haxhiu. Që nga larg ia kishte zënë veshi këtë sherr të Çakshirit, që e kishte nisur që në mëngjes. Nezimi dukej tepër nervoz.

— Mos na lër me lëng të armesë, o Çakshir, na sill një kafe, — foli ai brezlëshuar e gati për t'u ndeshur. U kthye nga Shaban Dana dhe i tha:

*Ata që s'kanë një hyner,¹⁾
rrinë e mburren me fis.
Bajga thotë se jam amber.²⁾
Këjo fjalë ashtu ujdís.*

— Ho, ho, ho! Ho, hi, hi! — qeshi lalë Shabani dhe nga dridhjet e dorës iu derdh filxhani. — Hi, hi. hi...

Fiçori, me sy të llahtarisur, rendi dhe qëndroi në mes të Nezimit dhe Çakshirit.

— Shsh, amani, mos bëni sherr sot. Këtu do të vijë zoti Serdar. Të na gjejë të qeshur, mos bëni sherr, amani!

1) aftësi, mjeshtëri
2) parfum

Çakshiri e ndjeu se atë mëngjes me Nezimin nuk i dilej dot. Në këto raste ai bënte sikur nuk merrte vesh.

— Çoja një kafe Nezimit të shkretë, Qenka gdhirë ters.

— Peqel! Si e do, Nezim?

— Me sheqer e me kajmak.

*Bre, në dynja shoh një ahval.¹⁾
që nuk merret vesh,
mbi gjithë shokët qysh të dalë,
tjetër bie në atesh.²⁾*

*Gabim punën e mendove,
si dole sipër, ç'fitove?
Sorrë, a s'u turpërove?
Vendi i bilbilit ç't'u desh?*

Poi në këtë kohë shpura që shoqëronte Serdar Ali Hanin doli nga pallati i Osman pashës. Shkëlqenin rrobat e tyre nën diellin e bukur të Beratit. Rrugët ishin të pastra, pa një grimë pluhuri, pa çikë plaçke e hedhurine në to. Nekibul Eshrafi ecte në krye, bashkë me udhëtarin e shquar dhe i tregon-te këtij qytetin. Në fillim shkuan te xhamia

1) punë

2) zjarr

e Pajazitit të shenjtë, minarja gjashtëkëndore e së cilës zbardhte si teleshir. Atje sheh Islami, veshur me një xhybe të bardhë, i priti te Haraqet dhe, si e donte zakoni, iu fal Serdarit duke nderuar nëpërmjet tij profetin. Në një qoshe të minares ishin gdhendur vargjet e një vjershe që, po të shifroheshin e të mblidheshin sipas sistemit Ebxhet, dilte data e themelimit të saj: 1081.

Pas xhamisë udhëtari hyri në pazarin e vjetër, doli në lagjen Pashmakxhi, vizitoi medresenë e Uzkurliut, freskoi duart te Kroi i Mimar Kasemit. Kishte parë botë Serdar Ali Hani, por Berati, me dy pjesët e tij të ndara nga lumi, shtëpitë e tij të bardha e ngjeshur pranë e pranë, ura e madhe me harqe, po i pëlqenin shumë. Në tregun e opingarëve, në atë të mestexhinjve, të tabakëve, të kazanxhinjve ai ndalte para dyqaneve të vogla e shikonte mallrat, që ishin punuar nga mjeshtër të vërtetë. Në Tregun e Ri, në mesin e të cilit ngrihej kulla e sahatit, sjellë nga Ardeli, kishte 100 dyqane moderne. Në bregun e djathtë të lumit kishte gjashtë kafene të mëdha, midis të cilave shquhej Tabakhania me hijeshinë dhe pastërtinë e saj.

VIII

Haxhiut të Frakullës i rrihte zemra me forcë. Ai mendohej të dallonte në mes të turmës Meremxhenë. Në çastin e fundit, kur qenë ndarë, ajo i kishte thënë se nuk do të flinte dot, gjersa të gdhihej dita e ta shihte prapë. I kishte thënë se do të dilte me të atin nëpër Berat dhe e kishte pyetur se ku do të ishte ai, që të venin e ta gjenin. Haxhiu i kishte thënë se do ta priste te Tabakhania.

Ja ku u duk Nekibul Eshrafi me Serdar Ali Hanin, që bisedonin me njëri-tjetrin. Ata hynë në Sokakun e Madh dhe po venin drejt kafenesë. U duk edhe grumbulli i njerëzve që i shoqëronin. Po Meremxheja ku ishte? Haxhiut iu tha pështyma. Ai gati u ngrit në këmbë duke vështruar andej. Por ja... midis turmës shquhej një djalosh, veshur me rroba të reja evropiane, me një kapelë të bukur në kokë. Ishte vetë ajo. Trupi i hollë i lakohet nën rroba, sytë e bukur i vetëtinin nën strehën e kapelës. Meremxheja ecte krah për krah me të birin e Osman pashës. një turk i ri ky me shallvare të mëndafshta.

Shpura e njerëzve u futën në Tabakhane. Nekibul Eshrafi dhe Serdar Aliu u ulën në krye. Meremxheja me të birin e pashait u ulën pranë Haxhiut. Ajo i brodhi një herë sytë

nëpër tryeza, por, siç dukej, nuk e vuri re. Ishte hijerëndë dhe serioze, të birit të pashait diç i thoshte pa e parë drejt. Haxhiut i mbeti koka andej.

Hyzmetçinjtë prunë kafet me nga një lugë reçel për të gjithë. Serdar Aliu fliste me zë të lartë, Nekibul Eshrafi, fytyrëhollë e i thinjur, tundte kokën, me një buzëqeshje të përhershme. Shumë fytyra qenë kthyer dhe vështronin andej.

— Më kanë thënë se Bëratî ka poetë dhe oratorë të shquar, — tha Serdar Ali Hani.

— Po na bën ndere të mëdha me këtë vlerësim, o zotëri i lartë, — tha Mysli Çakshiri. — Unë kam bërë një kasidë për ardhjen e zotërisë suaj.

— Thuaje, o Çakshir, kasidenë që ke, — i tha Nekibul Eshrafi me zërin e tij të shtuar.

Çakshiri, me dufin e njeriut që kërkon të triumfojë, por edhe i skuqur nga emocioni, u ngrit në këmbë dhe recitoi kasidenë. Një-rëzit e dëgjuan në heshtje dhe, kur ai mbaroi, dy-tre zëra u ngritën e thanë:

— Aferim!

— Paskeni një art të lartë, o Çakshir! — tha Serdar Aliu. — Aferim të qoftë!

— E kemi nga zemra, zoti Serdar Ali, nga dashuria që kemi për ju, — tha Çakshiri.

Serdar Ali Hani nxori një myhyr nga

xhepi i xhybes së tij dhe ia vuri një hyzmet-
çiu në tabaka.

— Mbaje, o Çakshir, të goftë hallall! — iu
kthye Çakshirit ai.

Mysli Çakshiri, me sytë që i ndrinin, e
mori myhyrin nga tabakaja dhe e vuri në
gisht.

— Të qofsha falë, zoti Serdar, — thirri ai
me zërin e tronditur nga emocioni. Puthi do-
rën e vet dhe bëri një temena.

Nezimi që mbledhur nën xhyben e tij të
vjetër dhe shikonte faqen e trapezës, me një
nënqeshje tallëse. «E more Çakshir, ç'rrufjan
që je! — sikur thoshte me vete ai. — Di ti
ku të del kocka dhe kërkon të shesësh artin
tënd që s'bën dy para. He...e! Medet, shir, në
ç'ditë dole, të qe thënë, u bërë lole!...»

Nxori dy monedha argjendi dhe i la në
trapezë për kafen që kishte pirë. U ngrit e
iku, duke rrëshqitur përmes tryezave pa e
çarë shumë kryet që shumë veta kthyen sytë
dhe po e shikonin. Serdar Ali Hani pyeti:

— Edhe zotëria që iku është poet i Tabak-
hanes?

— Është një i rrjedhur, zoti Serdar, — tha
Çakshiri, me një dridhje të zërit, i kënaqur që
më në fund i kishte ardhur radha t'i thyente
brinjët Nezimit. — Një tuhaf që vjen e vër-
titet këndeje.

— Po atë poetin e këngëtarin që kishit

mbrëmë në pallat, ku e këni? — pyeti Serdar Aliu, sikur të qe kujtuar më në fund për të e duke vërtitur sytë nëpër tryeza.

— Ja, zoti Serdar! — foli Fiçori, që i kishte ardhur radha edhe atij të thoshte një fjalë. — Ja ku është!

Ai tregoi Haxhiun, që e kishte pushtuar një dëshpërim i madh. Serdar Aliu ngriti mjekrën e zezë andej nga tregonte i zoti i kafenesë dhe e pa pjerrtas.

— Poooo, tamam!

Haxhiun e mbytën djërsët. Pas fjalëve të Serdar Aliut ra një heshtje e plotë. Ata prisnin të gjithë që ai të thoshte një fjalë, por Haxhiut i qe krijuar një turbullirë e tmerrshme në kokë. I bëhej sikur qe fare lakuriq pas asaj që i kishte ndodhur një natë më parë me Meremxhenë. Me siguri e dinin të gjithë, sidomos i ati, se ç'kishin bërë atje te shatërvanët e pashait. Por kishte qenë natë, gjithçka sikur e kishte fshehur errësira, kurse tani, në dritën e diellit, dukeshin të gjitha një për një. Me siguri Serdar Aliu e kishte pyetur të bijën se ç'kishte bërë atë kohë jashtë, të dy vetëm me atë djalë beratas. Dhe Meremxheja, e kërcënuar nga ai, ia kishte thënë të gjitha. Ai mbase e kishte rrahur, mbase i kishte folur rëndë dhe i qe betuar se do t'ia bënte paq. Prandaj dhe Meremxheja ishte e ftohtë akull sot. Ajo as që denjonte të kthente sytë e ta

shihte. Po ku ishin të gjitha ato fjalë të bukura që i kishte thënë ajo! Po premtimi i saj, që mjaftonte ta donte ai dhe ajo do t'i thoshte të atit që t'i jepte lejen e të martoheshin?! Zëri i Serdar Aliut tingëllonte i egër dhe ai tani duhej të jepte llogari për të gjitha.

— E ka të papjekur mendjen ai, zoti Serdar, — tha Mysli Çakshiri. — Ende i ka vjershat prej kalamani.

— Sidoqoftë, ta dëgjonim njëherë, — tha Serdar Aliu. — Neve në darkë nuk na recitoi gjë, vetëm një këngë na këndoi, po sime bije i kishte thënë vjersha të bukura. Apo jo, more djalosh?

Haxhiun sikur po e përpinte dheu. Ishte fare i vetëm në mes të të gjithëve. Nuk i vinte ndër mend asnjë fjalë. Tani jo vetëm fytyra, por i gjithë trupi i qe mbytur në djersë. Serdar Aliu qëndroi e tha:

— Mirë, mirë! Të shoh që qenke i druajtur.

— Do recitojë diçka për ju mulla Aliu, zoti Serdar, — tha Çakshiri, triumfues. — E kemi njeri të kënduar.

— Aferim i qoftë! — tha Serdar Aliu. — Po e dëgjojmë.

Mulla Aliu u ngrit e tha një bejte, duke i shoqëruar fjalët me lëvizje të duarve.

Zëri i tij i vinte në vesh Haxhiut të Frakullës si nga fundi i botës. Por ishte i lumtur që sytë qenë hequr më në fund prej tij dhe qenë

ngulur te hoxha. Djersët po i tereshin dhe vësh-trimi po i kthjellohej. Meremxheja, me shpi-nën kthyer nga ai, e mbante trupin drejt dhe dukeshin flokët e saj të dendur që i kishte mbledhur nën kapelë. I biri i pashait e vësh-tronte herë pas here dhe kërkonte të takonte vështrimin e saj. Në një rast e pa me zemërim Haxhiun, por këtij tani aq i bënte për të. Kur mbaroi mulla Aliu bejten, Meremxheja nxori një krehër nga xhepi dhe u ngrit në këmbë.

— Merre këtë dhuratë nga unë, efendi, — i tha ajo me zërin plot kumbime. — Ju qen-keni një hoxhë me të vërtetë i kënduar.

— Ejvallah, ejvallah! — tha mulla Aliu dhe vajti e mori krehrin.

Në një çast, kur ajo u ul, sytë e saj ndeshën sytë e Haxhiut. Ishin ata sy të ftohtë si teh shpate, që ai ia kish vënë re në dritën e fenerëve të kopshtit. Ajo u ul në karrigen tjetër, me fytyrë nga ai.

— Haxhi, — i thirri pothuaj pa zë e duke ulur kokën pranë syprinës së tryezës, — o Haxhi!

Ato pikëzat e dritës, si masa zhive që i lëvrinin nën lëkurë, u dukën përsëri të shkonin lart-poshtë në fytyrën e saj.

— Fol, o Haxhi, pse s'më flet? — tha pra-pë ajo.

I biri i pashait, duke u munduar të buzëqeshte si pa të keq, shikonte herë atë, he-

rë Meremxhenë. Në bebet e tij lëvrinte një inat i pashprehur.

— Mirë, si të duash. Unë të fola, ta dish, ti s'po më flet.

Ajo përdrodhi buzët, mbështeti mjekrën në grushte dhe sikur u nguros në atë pozicion! I biri i pashait i tha diçka dhe Meremxheja, si të kishte harruar që u mërzit shumë që Haxhiu s'i foli, kukurisi dhe mbështeti kokën në llërën e vet. Burrat diç bisedonin me zëra të trashë. Në Tabakhane bëhej zhurmë. Haxhiu mblodhi këmbët nën tryezë dhe u bë gati. Ai priste një çast që të mos binte në sy e të ngrihej të ikte. Kur Fiçori po shpërndante nëpër tryeza kulluret, ai shtrëngoi gjunjët, e çoi trupin ngadalë dhe u çapit anë shtyllave të dredhkave.

— Haxhi! — thirri gati pa zë Meremxheja.

Ai ktheu kokën.

— Po ikën? — i tha ajo, duke shtrënguar buzët, që të përmbante gazin.

Ai nuk iu përgjigj por shkoi kokëvarur. Vetëm kur po kalonte shtyllën e fundit, ktheu kokën dhe vështroi edhe një herë nga ajo.

...Teksa kalonte në një udhëz të ngushtë, në pazarin e opingarëve, ndjeu një dackë të rëndë që e goditi në zverk. Haxhiu mbeti në këmbë dhe u shtang. Gjatë gjithë kohës që

ecte që nga Tabakhania, kishte dëgjuar ca hapa, por s'e kishte mendjen për të parë se kush i vente nga prapa. Këtë dorë që e goditi si kopan, ai e njihte mirë. Ktheu kokën dhe pa të atin që qe kërlëshur e shfytyruar nga zemërimi. Pa hapur gojë ende, një dackë tjetër i flakëriu poshtë mjekrës.

— Jezit! — shfryu babai. — Më qenke bërë gazi i botës. Thyej qafën në shtëpi, pa ta tregoj atje!

IX

Dy njolla të errëta rrëshqitën përmes një fushe të madhe drite. Ato lëvizën ngadalë-ngadalë, pastaj erdhën e u fiksuan në një vend. Haxhiu hapi sytë. Atij iu desh një copë herë sa të përqendrohej e t'i fiksonte ato në mend. Ishte koka e nënës dhe koka e një plake. Plaka i mbështeti dorën e rreshkët mbi ballë.

— Hë, të keqen baxhia, si je tani? — e pyeti ajo me një zë të ëmbël.

Nëna i kishte qerpikët dhe lemat e syve të përlotur. Ajo shtrëngonte buzët e holla që të përmbahej.

Haxhiu nuk foli, por i vështroi të dyja me sy të vagëlluar. Si të ishte? Plagët i dhe-mbnin në gjithë trupin. S'e kishte menduar

kurrë se do ta rrihnin ndonjëherë aq rëndë. Babai qe bërë si i çmendur atë ditë. Në fillim i hodhi dhe e goditi në kokë me një sinj që i zuri dora në sergjen. Pastaj kapi shtjellësin e shajakut dhe i ra aq fort në kurriz, sa s'e mbajtën dot këmbët e ra përmbys në dysheme. Pastaj një e goditur tjetër pranë zverkut dhe një tjetër akoma më lart e lanë pa ndjenja... I dhimbte tërë trupi. I bëhej sikur i qenë dërrmuar kockat dhe vendet e lidhura me jaki e shtrëngonin si me darë. As kishte futur gjë në gojë që prej tri ditësh, vetëm pak qumësht dhe pak sherbet shege. «Nuk më duhet një lolo që ta tallë dynjaja, — kishte bërtitur babai. — Vete më harbohet në Tabakhane! Qeni!» Në drekë nuk qe kthyer fare në shtëpi. As në darkë. As të mesërmen. Po bënte tri ditë që babai nuk po vinte në shtëpi. I kishte thënë Tafilit se do të shkonte te ca miq të vet, te barinjte e Shpiragut. Haxhiu mbante mend se ai kështu kishte rrahur një herë edhe Tafilin. Pastaj qe zhdukur në Shpiraq një javë të tërë dhe qe kthyer që andej i dobët e i ligur, sikur të kishte hequr një sëmundje të rëndë. E kishte tepër të egër çastin e parë të zemërimit, po pastaj digjej e ligështohej përbrenda...

E ëma dhe plaka xherahe rrinin të palëvizura para syve të tij, duke e kundruar përmes një dhimbjeje të thellë. Nëna qe ligur,

dhe i qenë futur sytë thellë në zgavra. Ishte shumë e dhimbsur ajo dhe bënte shumë pas djemve, sidomos pas Haxhiut, që qysh në vegjëli kishte hequr shumë. Një e dy dhe sëmurej derisa qe bërë njëmbëdhjetë vjeç. Sa herë kishte qarë ajo kur e kapte zjarrmia e madhe dhe niste të fliste përçart. Nga tetë fëmijë që pati bërë, dy i kishin rrojtur, Tafili dhe Haxhiu, të tjerët i kishin vdekur, kush motak, kush dy-tre vjeç. Po Haxhiu e kishte hedhur dhe qe rritur si një djalë i heshtur, i dashur dhe kokulur. Nënës i shtrydhej zemra për të. «Ment më përpiu dheu, — i kishte thënë nënës babai, — kur ma tallnin djalin ata kopukët e Tabakhanes e ajo zуска e Serdar Ali Hanit». Siç duket, ai kishte vajtur fshehurazi deri te kafeneja dhe i kishte parë të gjitha... Po, të gjitha.

— Do të të japë nëna të hash gjësendi?
— i foli e ëma me zë të mekur.

— Jo, nuk më hahet gjë.

— Po fut gjësendi në gojë, të keqen, fut në gojë gjësend, se më je tretur e më je ligur.

Ajo s'e kishte mbajtur dot veten më, por u shkreh në lot. Haxhiut iu mblodh një komb në grykë.

— Mirë... më jep një çikë kos, moj nënë. Dhe mos qaj kështu... u bë si u bë, mos qaj

kështu. Se nuk më vjen mirë, se më vjen shumë keq për ty... Edhe babai mbase nuk ka asnjë faj... e di, nderi për ne është gjë e madhe. Ne s'e durojmë dot të na hedhë njeri pluhur mbi vesh... babanë e di unë, e di.

Një si gollë e madhe iu krijua atij përbrenda. Nëna doli si një hije dhe u kthye me një tas kos e një copë kulaç në dorë. Matanë, mbi qiellin që dukej mbi Goricë, po errej dita. Nga pazari vinte zhurma e çekiçëve të bakër-xhinjve. Tani, te Sokaku i Madh, mblidheshin djemtë, uleshin nëpër sofatet e gurta dhe bisedonin me njëri-tjetrin. Qielli mbi Goricë u err dhe më. Dielli, duke ikur nëpër hapësirat qiellore, duke u krehur nëpër rrjetat e reve të holla, po shkonte matanë, po kridhej diku në honin e natës...

X

Serdar Ali Hani me të bijën, Meremxhenë, po bënin katër ditë që kishin ikur nga Berati. Thoshin se karvani do t'i çonte në Tepelenë dhe që andej ata do të dilnin në Janinë, do të përshkonin Morenë, pastaj do të treteshin si nëpër një mjegull të padepërtueshme nëpër skajet e botës.

Ditën e nisjes së tyre binte banda muzikore

në sheshin para pallatit të Uzkurliut. Haxhiu i Frakullës, i shtyrë nga një ndjenjë e turbullt, u çapit deri te njëra nga dy dritaret që binin nga ana e rrugës për të parë edhe një herë Meremxhenë kur të kalonte aty pranë, Ndihej më mirë dhe tani, si po i shkonin dhimbjet e plagëve, po ndiente më me forcë dhimbjen e shpirtit. Hipur mbi kuaj të bukur e të ushqyer mirë, Serdar Ali Hani me Meremxhenë, të shoqëruar nga paria e vendit, u nisën drejt Urës së Goricës. Meremxheja kishte veshur rroba të errëta, flokët e dendur e të zinj i kishte lëshuar poshtë dhe në kohë kishte vënë një kapelë, streha e së cilës i lëshonte hije në fytyrë. Koka i lëkundej lehtë, sipas ritmit të çapit të kalit dhe vështrimin e mbante të ngulur diku përpara me krenarinë e një zonje të rëndë. Flladi që vinte nga kopshtijat e bregut të lumit ia valëzonte flokët, që lëshonin reflekse si krahët e korbit. Trupi i saj, që kolovitej majë kalit, erdhi duke u zvogëluar, sa më larg që ikte, derisa humbi fare atje te kthesa e madhe e rrugës. Karvani u duk edhe një herë kur doli në faqen e përtejme të malit, po Meremxheja nuk shquhej dot; figurat e kalorësve tani dukeshin si ca pika të zeza.

Haxhiun e pushtoi një brengë e çuditshme. U ul në minder dhe krahët e gjunjët i ndjeu si të prerë. «Meremxhe, moj Meremxhe! Mbase i ke pasur të vërteta të gjitha ato fjalë.

Mbase nuk më gënjeve kur më the se më dojë, por unë s'të besova dot, se ti je tepër e lartë për t'u arritur! Mos t'u zemërova kot, që 'i mora për tallje dhe mospërfilje ato nazet që më bëje?» Ai zuri sytë me duar dhe iu përfytyrua Meremxheja. Në vesh i kumbonte përsëri zëri i saj i ëmbël që i thoshte: «Unë do të iki që këtej, po pa ty s'më duhet jeta. Do të vdes. Do të hipi në një gamile dhe do të hidhem bashkë me të në greminë...»

Atij i qe mbledhur një gjyç i rëndë në grykë. Kur zbuloi sytë dhe pa nga ana e mallit, karvani nuk dukej më. Ishte një ikje pa kthim ajo, dhe përkërisht për këtë i hapej një zbrazëtarë në gjoks. Meremxhenë nuk do ta shihte më kurrë. Kurrë. Megjithatë përfytyrimi i saj i rrinte i gjallë para syve, ja ashtu, me xullufet e bukura që i mbanin erë jasemini, me atë buzëqeshjen e ëmbël, që i zbulonte dhëmbët si rruaza të bardha, me ata sy që s'ishin sy, por... Atij iu ndez afshi i poezisë. Vargjet filluan t'i vëntiteshin nëpër mend, në filim ca fjalë të ngatërruara që nisën të renditeshin e të merrnin formë. Duke parë hapësirën me male dhe lugina nga kishte ikur ajo, zuri të recitonte me pëshpërimë e me afshin që e digjte:

Xullufet e tua, lulet e zymbylit,
je vetë bukuria e kopshtit ku ke hyrë.
Paska hak bilbili të të shohë në sy,
ta lërë trëndafilin, të këndojë për ty.
Të këndojë për buzët, të kuqe shafran
të këndojë për ballin, që nuk zihet kurrë
të këndojë për vetullat e shkruara gajlan,
për krahët dhe llërët, dritë dhe argjend...

Ndjeu një dhembje të madhe në zemër.
I vinte të qante. Por tani kishin mbaruar
të gjitha. Kishte feksur për një çast një dri-
të verbuese, kur papritur e pakujtuar qe
gjenduar në kopshtin e pashait me një pe-
rri, dhe pastaj kjo dritë qe fikur përsëri. I
dhimpte ende trupi nga plagët. Babai ende
nuk qe kthyer nga Shpiragu. Kishte qenë
edhe dritë, por edhe stuhi që shkatërron me
rrapëllimë kjo Meremxheja. Në shëpinë e tij
kishte ndjellë një frikë të papërcaktuar, sherr.
Ndërsa rrinte symbyllur si në jerm, Haxhiu
kishte dëgjuar nënën që u thoshte të afër-
mëve se duhej ta martonin djalin. Kishte
ardhur në vaktit ai, prandaj dhe i pati flu-
turuar mendja pas asaj turkeshës që i shkël-
qente nuri si xhinde. Në Berat kishte mjaft
vajza të mira dhe kush nuk e merrte Ha-
xhiun e saj, që ishte bashi i djemve. Ja, do
ta thyente qafën ajo dhe djali do ta mbidh-

te mendjen. Do t'i gjenin një nuse, do t'a gjenin menjëherë.

Mbasdite, mbas ikjes së Meremxhesë, te Haxhiu i Frakullës erdhi Bukriu, bahçevani i pallatit të Osman pashës. Ky ishte njeri me nam në gjithë Beratin për rritjen e luleve. Lehet me trëndafila, manxuranë, karafila e menekshe dora e tij i qëndiste si qiqilimat e bukur të Persisë. Bukriu hyri në odën e Haxhiut me një nënqeshje prej miku që do t'i thoshte një sekret të madh. Ata genë rritur në një lagje dhe Bukriu ishte nga ata djem që e adhuronin Haxhiun për artin e tij të lartë.

— Qenke më mirë sot, të qenka çelur fytyra, — i tha Bukriu. — Po lëre, lëre se ç'do të të them!

Haxhiut iu hapën sytë. Miku i tij nuk u nxitua. Ndezi një cigare, ndërsa sytë i ndrinin dhe buzëqeshte duke tundur kokën me një kërcënim ledhatues.

— Paskë qenë vetë xhindi ti, ia paskë bërë mendjen çorap asaj.

— Kujt?

— E paskë pasur hak drurin. Unë thashë se të ranë kot më qafë. Hajde, Haxhi, hajdeee. Po si xhanëm, magji i bërë që dukej sikur fluturonte nëpër qiell? Bah, kaq të zotin nuk të dija!

— Bukri! Lëri këto fjalë, mos u tall më.

— Prit, more, prit! S'tallem hiç unë. Dë-
gjova mbrëmë ca muhabete të Meremxhesë
me të atin. Isha në bahçe, nën dritaren e
saj. Bënin muhabetin tënd, ja, më plaçin
këta sy në të gënjej. Për kokën e nënës.

— Mos u tall, Bukri, — ia priti Haxhiu
duke e parë në ninëza. — Lëri këto fjalë,
na bëj ndonjë muhabet tjetër.

— Mos e gdhifsha ditën nesër, në të gë-
njej! Sot në sabah pashë Meremxhenë që
doli vetëm në kopsht. Shëtiste nëpër lule.
Bëra si bëra dhe iu afrova.

«Si u gdhive, si po të duken lulet e mia?»
— i thashë.

«Të bukura», — më tha ajo, po as që e
ktheu kokën të më shihte. Ishte si me inat,
a kushedi se ç'kishte. «Prit, prit, pa ta tregoj
unë» — thashë me vete. — Tani t'i di të gjitha,
moj zogëz dhe atë Haxhiun që ti lë kokën,
unë e kam mik...

— O Bukri!

— Nuk tallem, Haxhi, shtrifsha nënën në
dhë. Po ti dëgjomë, or drej, ti e di që unë
s'para bëj shaka. Bëj si bëj dhe i them: «Jam
miku i Haxhiut, jemi si vëllezër». Ajo
braf e ktheu kokën, sytë i hapi sikur do
të më hante dhe mblodhi buzët. Breeee,
ç'bëra thashë. Prit tani kur të më vërsulet,
që ku të vete unë i ziu! S'kam parë sy më
të egër se aq. Kujtoi se po e tallja, a kushedi

ç'dreqin mendoi. «E ke mik Haxhiun?» — më tha. «Jemi si vëllezër», — i thashë unë dhe prisja të shpërthente e më shkonin mornica nëpër trup.

Ajo iu qas shatërvanit, nisi të luan-te me ujën e se ç'po mendonte me vete. Aman, si qe bërë, more Haxhi! I kishte mbledhur flokët prapa, a thua se kishte dalë përria nga uji. Hë, të keqen, mor Haxhi, ku ke rënë, mendoja. Ajo u kthye nga unë dhe më vështroi drejt. «E ke vërtet mik Haxhiun? Po më gënjeve, të ikën koka!» «E kam», — i thashë. «Ç'bën tani ai, si është.» «Ja... shtirë është, nuk çohet dot».

Ajo, nuk e di se ç'djallin pati, por qeshi një copë herë. Pastaj m'u kthye dhe më tha: «S'doja, të ikja, po do të iki. Thuaji Haxhiut që s'e harroj. Do ta pres pesë vjet në Samarkandë! Pastaj, në mos vdeksha, do të rroj si një e mjerë shpresëhumbur. Ja nishani im, t'ia çosh e t'i thuash se Meremxheja, sa të rrojë, nuk e heq nga mendja». Dhe vësht ia bëri nga gishtit unazës dhe ma dha...

Bakriu futi dorën në xhepin e shallvareve dhe nxori që andej një leckë të mbledhur nyje. E zgjidhi dhe u duk një unazë e madhe me gur që vezullonte. Haxhiut i qe tharë pështyma në gurmaz.

— E, more, si të dukë tani? Pa shih, unazë që vlen sa një thesar. Nishani i saj. Unë

ia mora unazën e ajo më tha: «Në më kërkofte, në Samarkandë më gjen, te sheshi i Registanit».

Bukriu ia zgjati unazën. Haxhiu, i zverdhur dyllë, e mori atë në dorë dhe vështroi një copë herë mikun e tij. Jo, Bukriu nuk gënjente. Uli sytë tek unaza dhe ndjeu se gishtat iu drodhën. Nëpër të kishte shkuar gishti i saj i hollë e i bukur. Po, po. Ishte pikërisht unaza e saj. Haxhiu ia kishte vënë re kur ajo qe ulur në gjunjë, në sixhade, pranë tij, atje në darkën e pashait.

— Fute në gisht, provoje! — i tha Bukriu.

Haxhiu bëri ta fuste në gishtin e mesit, por unaza ishte shumë e vogël. E provoi të gishti i vogël, por edhe ai nuk e nxinte. E mbajti një copë herë në pëllëmbë, ndërsa sytë i qenë futur brenda një çasti thellë në zgavra. I qe trishtuar fytyra e i qe murgur si nga hijsa e një reje. Në tëmtha i rritnin me nxitim dy damarë të hollë.

XI

Të nesërmen e ikjes së Serdar Ali Hanit me Meremxhenë, u kthye babai nga Shpiragu. Mjekra e thinjur i qe rritur, mishrat e faqeve i qenë ligur e i qenë varur, sytë i ki-

shte të lodhur e të mërzhitur. Ai u ngjit në odën e Haxhiut, hoqi këpucët te dera e shkoi dhe e puthi të birin.

— E bëra këtë, o Haxhi, po bëma kabull, se boll më ka vrarë vetja. Sikur m'u hap dheu nën këmbë kur pashë që donin të tallëshin me ty. Hiq andej, ne jemi njerëz hallexhinj! Salltaneti nuk na qas, veç për të na bërë lolo!

Këto fjalë babai i kishte thënë sikur të bënte një rit. Pas tyre ai kishte drejtuar trupin dhe kishte dalë.

Dy ditë më vonë ai u bë mirë, por nuk doli nga shtëpia. E dinte se që të gjithë e kishin mësuar ngjarjen e tij. Tabakhania ziente nga thashethemet. Mysli Çakshiri mbahej më të madh pas myhyrit që kishte marrë nga Serdar Aliu dhe pas asaj kopaceje që u kishte dhënë atij dhe Nezimit.

Haxhi rrinte në çardak dhe gjithë ditën mendohej. Po erdhi një kohë që fjalët u plaitën dhe jeta hyri në rrjedhën e zakonshme. Edhe Haxhiu doli nga shtëpia. Shkoi te Nezimi, plaku që e donte me shpirt. E gjeti ulur në shilte, në një qoshe të konakut të tij.

— Hajde, mor Haxhi, bir, hajde!

Haxhiu i vajti dhe iu ul pranë gjurit.

— Pa hë, mor Haxhi, si je tani? Ç'që ajo

gjëmë që të gjeti me tët atë? I egër ai, i egër, por i ndershëm. Kemi një nëm-ne më të zgjuarit e botës. O na duan, o na rrahin, o na tallin. Mua, më shumë se më kanë dashur, më kanë rrahur dhe më kanë tallur. Më kanë rrahur dhe më kanë tallur, bir, kjo dynja është e prapë.

Nezimi hoqi duhanin thellë dhe psherëtiu. Dackën e Çakshirit ai e kishte marrë vesh dhe nga kjo që mërzitur shumë. Por Haxhiu rronte me ethe të tjera. Aq i bënte për një Çakshir atij, aq i bënte për ata pleq zevzekë e të ligj të Tabakhanes. Edhe Nezimi i dukej tani me forca të lëna, i pafuqishëm të luftonte me të.

— Se, si e kam thënë një fjalë, — vazhdoi Nezimi — një i marrë, kur zë e flet, akilit nobét s'i jep¹⁾. Mua më ka mërzitur shumë në të ritë tim kjo gjë dhe kam thënë: ik, Nezim, nga të marrët, ik e gjej të mençurit. Dhe kam qenë e ku s'kam qenë, gjëkund mirë nuk kam gjetur. Por kam kuptuar një gjë tjetër, mallin për vendin tënd. Nuk ka si malli për vendin tënd, bir, shko ku të shkosh, por mendjen prapa e ke.

— O lala Nezim, — foli Haxhiu, — ti je

1) Të mençurit s'i lë radhë.

një vjershëtor i mbaruar e mos hiq keq me veten kështu! Vjershën ti e bëre i pari dhe ne kemi mësuar të gjithë nga ti. Të marrët le të flasin, në mos sot, nesër do të qeshin me ta. Të erdha për një punë. Më ke treguar për vendet ku ke qenë e ku s'ke qenë. Nuk e di, a të ka ndodhur ndonjëherë të shkosh në Samarkandë?

— Në Samarkandë? Jo, bir, dëgjuar e kam, po është larg ajo, në fund të botës thuj.

— Të ishe i ri, a do të niseshe për atje?

— Më mendtë që kam tani, jo. Kur isha i ri, fluturoja. Më iku jeta duke bredhur dhe u plaka më kot. Pse ma bëre këtë pyetje?

— Kam dëgjuar për këtë qytet, desha të dija.

— S'ka si Berati, kudo që të shkosh në botë. Kam shkuar e ku s'kam shkuar, po këtu jam kthyer. Të ishte mirë andej, do të kisha ndenjur. Po je i huaj në dhé të huaj dhe të merr malli për vendin tënd. Shëtita botën, por m'u bë zemra gjak. Kur isha në Trapezund, me zemrën copë kam shkruar:

*O shokë, mos na harroni,
se jemi në dhé të huaj
një të falur na dërgoni,
bari në tre-katër muaj.*

*Po ju lë një amanet:
kur të shihni fusha e male,
të ju falni me shëndet
Prej Nezimit me shumë halle.*

Haxhiu u nemit. Kishte ardhur me shpresën se Nezimi diç tjetër do t'i thoshte, por plaku ishte i mërzhitur. Iu duk sikur frynte një erë e ftohtë akull nga ai. Në gji i digjte unaza e Meremxhesë dhe ai ndiente aq forca, sa ta gjente atë kudo që të ishte. Do ta merrte me vete dhe le të çuditeshin pastaj të gjithë kur të kthehej në Berat. Nuk i dinte ato ndjenja që kishte provuar Nezimi. Më tepër se nga gjithçka, i ka nga pleqëria, thoshte me vete. Kurse në zemër Haxhiut i vlonte një gëzim i çuditshëm. Gjithë bota e pafund që mbushur me dritën e Meremxhesë. Ai nuk shihte kurrkund gjë të errët përpara. Nezimi ishte nisur në të ri të vet, por nuk e priste andej një Meremxhë. Kurse atë... Jo, nuk donte që ta ftohte kjo erë e akullt e plakut. U ngrit dhe, si i la një qese duhan në prehër, u kthye e shkoi. Në vesh i tingëllonin vazhdimisht fjalët e ëmbla të mbushura me brengë. «S'doja të ikja, po do të iki. Thuaji Haxhiut që s'e harroj. Do ta pres pesë vjet atje në Samarkandë. Pastaj, në mos vdeksha, do të rroj si një e mjerë shpresëhumbur.»

Shkoi në shtëpinë e Bukriut. Miku i tij e priti buzagaz, po ky ishte si i nemitur.

— Kam një hall të madh, më mëso si të bëj, — i tha atij. — Më rri mendja vazhdimisht tek ajo.

— Si, të të them dhe unë i shkreti, — i tha Bukriu. — Beqëm bëra gabim që t'i thashë ato fjalë.

— Unë them të nisem, o Bukri. Do ta gjej. Nuk më rrihet pa e gjetur.

— Do të nisesh?! — Bukriut iu zmadhuan sytë nga habia. — Jo, Haxhi, nuk është punë që bëhet. Sot ka atë mendje, po kushedi nesër. Pastaj, a e lënë? Thotë ajo, po ç'thotë i ati? Të ishte se e linte, do të kishte ardhur ajo te ti, po s'erdhi...

— Unë do të nisem. Zëre se vdiqa, zëre se shkoi jeta ime. Nuk rri dot.

— Si të ikësh?! Hajde në vete! Këtu na ke të gjithë, të mirën, të keqen e kemi bashkë, andej je i vetëm. Shiko hallin tënd, s'jemi ne për zonja të tilla. Ka nuse Berati plot, të mira janë edhe ato, nuse për shtëpi. Ajo nuk është për ty. Jemi fukarenj ne...

— Bukri! — gati thirri Haxhiu. — Më thua j fjalë të tjera, këto nuk më duhen.

— Bëj si di vetë, or Haxhi! — i tha Bukriu i zemëruar. — Unë këto fjalë di, këto fjalë them.

— Nesër do të vij të bisedoj prapë.

— Ishallash të ndërrohet mendja!

— Ishallah!

Kishte rënë mbrëmja në Berat. Haxhiu shkoi nga bregu i lumit. Ishte më i helmuar se kurrë. Asgjësendi që t'i jepte zemër nuk gjeti te miqtë e tij. Thoshin se ishte kanakari i Beratit, por a e dinin ata që admironin artin e tij, ata që e donin me shpirt, se ai ishte më i mjeri? Diku përpara, nën dritën e fenerëve, punonin xhokaxhinjtë, që rrihnin shajakun me kopan. Ishin burrat dhe djemtë e Sotir Vederrikut, njerëz të punës dhe të qeshur ata. Plaku Sotir ia kishte marrë një këngë me zë të trashë. Ia mbanin djemtë, dhe zërat puqnin aq mirë, sa Haxhiut iu bë se fryu një erë e freskët andej. Me këta Vederrikasit që puqur sa herë ai dhe këndonin bashkë. Kënga që kishin marrë, thoshte:

Mike, pse rri pështetur,

mikja ime?

Ç'maraz të ka gjetur,

mikja ime?

Je ligur, je tretur,

mikja ime!

Ishte një këngë e tij kjo, bërë nja dy vjet më parë. Haxhiu e kishte kënduar në dasmën e Llambi Goricës, pastaj që përhapur në gjithë Beratin. Iu çel fytyra dhe këmbët e

guan vetvetiu andej. Vederrikasit kishin vënë dy fenerë mbi hauzin e ujit, rrihnin kopanët dhe këndonin, pa e pasur mendjen te njëri-tjetri. Plaku Sotir, i gjatë e i trashë, me një gushë si të gjelit të detit, me të parë Haxhiun, thirri:

— Po hajde, or i uruar, hajde! Na gjete në këngë, që të këndoftë zemra!

Ai yuri dorën prapa kurrizit, bëri hop, duke e hedhur njëren këmbë te gjuri tjetër, tundi dorën në ajër e vazhdoi:

*Je ligur, je tjetur
xhania ime!*

Haxhiu i shkoi pas dhe buza i qeshi. Kishte gati dhjetë ditë që s'kishte vajtur në breg të lumit dhe e kishte marrë malli për këto mbrëmje, kur rrihnin shajakun. Jo larg prej andej, te bërryli, ishte hauzi i tyre, por babai me Tafilin, me sa dukej, kishin mbaruar punë për atë natë dhe qenë ngjitur në shtëpi.

— Helehele — tha xha Sotiri, si mbaroi kënga, — na trego ndonjë gjë për atë xhinden, e Serdar Ali Hanit! E përdrodhe, rrufjan, na thanë, të kanë parë në bahçen e pasha efendiut, — Sotiri iu kthye djemve: — Mos kapsallitni sytë. Jul! Kështu ka ngjarë

dhe rrini urtë se.,, hë, pa këtu e kam kopanin. Thua jma, Haxhi, tregoma!

— S'kam ç'të them, xha Sotir!

— Bre.. e, dreqi, sa e bukur që qe! Hë, më të lumtë, ta dijë turkesha se ne djemtë i kemi të shkathët. Për nder, mirë ke bërë, turp s'është kur të vjen nga ana e anës si pelë e hazdisur. Turp është të ngacmosh vajzat tona, se i kemi të mira e të ndershme.

— Edhe ajo e ndershme është, kot ju kanë thënë ndonjë gjë, — tha Haxhiu.

— Oj?! Epo dhe kjo s'është parë! Tani ajo iku, këtu s'na dëgjon njeri, thua jme, pa s'e bëjmë për fjalë ne.

— Ç'gojë shturur që je, o baba! — foli Kozmai, djali i mesëm.

— Hë, more qerrata se, kur të plakesh, këshu do të bëhesh dhe ti! Për muhabet, jo për gjë. Të kanë parë, ke ndenjtur nëpër lulet e pashait, gjersa gdhiu. Ç'bënit, vallë, apo i shikoje sahatin e xhepit! Ha, ha, ha!

— Baba, shkallove? Të bëri keq rakia, do të na nxish faqen tani?

— Nuk jua nxij. Llafi s'të bën gjë, as syri. Ha, ha, ha!

Xha Sotiri vërtet kishte pirë një çikë, se kutërbonte era raki. Haxhiu bëri mënjanë si me marifet. Po t'i kthente përgjigje latij, muhabeti do të rrëshqiste në të trasha, por ai nuk e donte këtë gjë.

— Në ka pirë, mirë i bëftë, — tha Haxhiu.
— Në pazar s'është, mes njerëzve të vet është. Do rrija edhe unë, po më presin në shtëpi. Natën e mirë!

— Ah, rrufjan, rrufjan, — qeshi mbrapa xha Sotiri. — Mos kujto se më shpëtove. Do na i tregosh nesër, këtu jemi. S'bën hair, po s'ma tregove. Ha,ha,ha!

E qeshura e plakut, e trashë si zhurmë voze, përhapej nëpër zallishten e lumit. Haxhiu ndjeu një lehtësi në zëmër, diçka i buiste dhe i lëvrinte si një shpërthim gëzimi. Dëgjohej shushurima e ujërave që rendnin nën harqet e urës. Shtëpitë në të dyja anët e lumit, varur nëpër falet e malit, i kishin dritaret me drita që vezullonin.

Teksa hyri në një udhëz të ngushtë, ndjeu mbi kokë një kanat dritareje që u hap ngadalë dhe një trup që frushulloi. I kaloi një si drithërimë dhe sikur u përmend nga ajo gjendje hutimi e turbullire. Po bënte kaq net pa kaluar nga ajo udhëz me kalldrëm. Tani sikur e kishin prurë këmbët vetiu. Ndali dhe ngriti kokën. Në parvazin e dritares ishte mbështetur Hylla. Gërshetat e trashë i vareshin poshtë e fytyra e saj zbardhte.

— Si je, Haxhi? — e pyeti Hylla. — Si ishte ajo turkesha, ë? Pse s'më flet? Apo tani aq të bën për mua. Mirë, mirë, po si Hylla nuk ka për të të dashur njeri...

Haxhiu kishte mbetur në këmbë i pagojë. Asnjë fjalë s'i vinte ndër mend të thoshte. Këto net, kur vinte te ky vend i lagjes Jazëlli, kishin qenë ndër më të bukurat për të. Hylla dilte në dritare, atij i rrihte zemra fort dhe të dy çuguritnin me njëri-tjerin. Hylla rrinte si një hënë mbi të, me një përgjërime dhe rrëzëllim tronditës... Por tani Haxhiu i Frakullës... Në gji ndiente se si nisi ta shponte, gjersa i dhembti, një nyje shamie. Atje kish lidhur unazën e Meremxhesë, të cilën nuk guxonte ta nxirrte në sy të botës. E rraste diku nën mëngore pranë sisës së majtë dhe vetëm kur mbetej vetëm në shtëpi e nxirrte dhe e shihte. Ja, ajo nyje sikur po i hapte tani një vrimë në kraharor.

— Po fol, or Haxhi, ç'të paska gjetur? Si ta thotë zemra që s'më thua një fjalë? Kërkon të më lësh pa gjumë edhe sonte?

Diçka u shua përnjëherësh në zërin e saj, u drodh e regëti. Hylla po qante. Haxhiut i kaluan mornica nëpër trup, hapi gojën, por pështyma i qe tharë.

— E mora vesh, mos fol fare! — tha ajo.
— Më mirë të kisha vdekur, se të të shihja kështu një ditë. Ik, ik!

Ajo u hoq brenda. Trupi i saj u duk për një çast si njollë, pastaj humbi në terrin e odës. Mbetën vetëm kanatet e dritares gjysmë të hapura. Në qelqet e tyre reflektuhe-

shin dy drita fenerësh të largët që sikur kishin ngrirë.

— Hylla! Hylla! — i doli vetvetiu kjo thirrje me zë të shuar Haxhiut. Sytë ia kishite ngulur errësirës së odës, por asgjë nuk lëvizte atje. Hylla nuk do të dilte më. Jo, nuk do të dilte! Haxhiu këtë e dinte fare mirë. Hylla ishte një vajzë krenare që vetëm për të përgjerohej. Haxhiu e kishte kuptuar fare mirë se ajo e donte shumë. Po tani? I dhembti më fort nyja e shamisë në kraharor. Rreth e rreth mbretëronte një qetësi e thellë, qetësi e natës së vjeshtës, kur nuk dëgjohen më cicërima të përgjumura zogjsh nëpër drurë, kur bulkthi nuk çërrit më nëpër dërrasat e qeprat, e vjetra të shtëpive. Në këto net vjeshte të duket sikur gjithçka hesht e përgjon se kur do të nisin erërat e forta, vrundujt e tyre plot lagështirë që shjellojnë re të rënda në qiellin e lartë. U kthye dhe iku me një hap të drobitur. Ishte e çuditshme, po thellë në vete ndiente që këto net me Hyllën, netët me këngë, kur rrihnin shajakun në hauzet e lumit, puna e përditshme me kopan, e me gjilpërë, gjithë njerëzit e qytetit që përgjeroheshin të dëgjonin një këngë a një vjershë të tij nëpër dasma, bile edhe grindjet, edhe sherret që vinin nga skamja, të gjitha këto e gjithçka që kishte të bënte me jetën e tij, ishin të bukura, tron-

ditëse. Nuk e kuptonte dot se pse ndiente gjëra të tilla në këtë natë. Nga i vinte gjithë kjo lektisje që e drobiste dhe e mundonte?

Në shtëpi, megjithëse që bërë vonë, po e prisnin pa e shtruar darkën. Babai ishte përsëri i ngrysur, nëna e vështronte me diçka të trembur në ninëza, Tafili rrinte kokëvarur, nusja e Tafilit, me foshnjë në gj, shikonte jashtë nga dritarja. Haxhiu u ul te nimi. U ul ngadalë, si të donte të mos bënte zhurmë. Heshtja vazhdoi gjatë. Asnjëri nuk guxonte ta prishte. «Ah, Bukri!» — i sokëlliu Haxhiut në zemër. Miku i tij kishte ardhur aty, me sa dukej, dhe ua kishte thënë të gjitha. Një marramendje e fortë ia solli odën verdallë dhe i erdhi aq rëndë, sa iu bë siku mbi qepalla i rëndoi një hekur.

— Haxhi! — tha babai, duke krojtur zërin. — Ne jemi fukarenj dhe njerëz që shohim punën tonë. Çfarë ke ndër mend të bësh?

Heshtja që pasoi, që edhe më e thellë, por Haxhiu nuk foli dot.

— Po të duash nuse, thuajna se ta gjejmë, — tha babai. — Po ngule në mend mirë një fjalë që po ta them: Gjysh stërgjyshi ne këtu kemi lindur dhe këtu kemi vdekur. Ti paske një mendje tjetër na thanë. Kur të vdes unë, bëj me kokën tënde. Më merr vesh? Të mora thuaj! Shko dhe pyet Nezimin ç'gjetti andej nga shkoi dhe hajde pastaj llafosu

me mua. Kaq di të të them, fjalët t'i kemi të pakta.

Babai u kërrus në gjunjë.

— Sillna bukën, — tha pastaj dhe nëna u ngrit të shtronte sofrën.

Asnjëri nuk foli më atë darkë.

Të nesërmen u zgjuan herët. Nisi përsëri jeta e zakonshme për Haxhiun e Frakullës. U nisën për në hauz pa gdhirë mirë. Ishin vonë me punët. Po vinte dimri dhe nuk kishin filluar nga qepja e shajakut. Dyqanin e kishin bosh, ende nuk kishin zënë pará për nevojat që kishin dhe për zahirenë.

XII

E shtuna e parë e vjeshtës së tretë gdhui me një shi të rrëmbyeshëm, që kërciste mbi kalldrëmet e Beratit, I ati i Haxhiut, Sabri Frakulla, u ngrit nga shtresat i mërzhitur dhe ndezi llambën. Bëhej pazar i madh atë ditë, po ky shi u prishi shumë punë. Viniñ a s'vinin dot fshatarët për të blerë shajakun e tij. Moti kishte marrë për keq dhe qe bërë tym nga mjegulla dhe shiu.

Ai veshi trikon dhe ndenji ulur një copë herë. Kishte bërë një gjumë të keq dhe duhani që ndezi i vinte i hidhur. Plaka qe

ngritur më përpara, po ç'bënte ajo që vente e vinte nëpër dyshemenë e shtëpisë?

— Moj, — thirri ai. — E vure trahananë? Plaka nuk u përgjigj.

— Dëgjove?

Ajo u dha te dera. Ishtë e verdhë dyllë dhe i dridheshin duart.

— Ç'të paska gjetur? — tha burri dhe «krak» i bëri në zemër.

— Haxhiu, — tha ajo dhe dënesi.

— Haxhiu?!

Ai brofi nga vendi dhe shkoi në odën e Haxhiut. Shtrati ishte bosh, kapaku i sëndukut të plaçkave kishte mbetur hapur. Plaku sikur ngriu.

— Pa shiko, moj, se mos është përjashta.

Plaka ia dha të qarit me të madhe. Kishte kërkuar gjithë shtëpinë, por Haxhiu nuk ishte. I kishte marrë të gjitha plaçkat e veta, ato të rejat, kishte marrë nga sergjëni dhe gjysmën e bukës që ajo kishte bërë në darkë.

Sabri Frakulla shkoi e zgjoi Tafilin. Dolen të dy nëpër shi, duke ikur me ngarendje. Morën për nga Hani i Goricës. Atë ditë nisej karvani për në Tepelenë. Që tej dukeshin fenerët e ndezur në oborrin e tij.

E kërkuan gjithë ditën Haxhiun nëpër rrugët që dilnin nga Berati. Të nesërmen nisën miq e shokë për në Gllavë e Tepelenë, për në Belsh e Elbasan. Berati ziente nga ky

lajm. Ditët iknin me një ankth të rëndë. Kaloi java dhe u kthyen të gjithë sa qenë nisur pas tij, por asnjë lajm nuk sollën. U nis vetë i ati me Tafilin për në Janinë e për në Follorinë, por edhe ata u kthyen me një dëshpërim të rëndë, të vrarë e të cfilitur. Ai që zhdukur, gjëkund nuk i kishin rënë dot në gjurmë. Iku sikur e përpinë hapësirat e pafundme. Atëherë e qanë me të vërtetë. Nëna mallkonte helmin e magjisë që kishte zënë të mirin, të voglin dhe shpirtin e saj. Ia kishte prishur mendjen ajo e zezë magji Haxhiut, që kishte qenë i mençur dhe i bukur si ai. Haxhi, o shpirt i nënës! Ku më ngrysesh e ku më gdhihesh, të keqen nëneja ty! Si na le kështu, shkretë, o i miri i nënës! Ç'që kjo gjëmë e hata, o bir, ç'magji që ajo e shkretë, që të zuri kështu? Kthehu, të keqen nëneja ty, se nuk vdes dot pa të pasur te koka! Kthehu, Haxhi, kthehu!

PJESA E DYTË

Eh, as vetë nuk e dinte se ku po e çonte ajo rrugë e pafund. Po mbusheshin tre vjet që ecte e ecte nëpër dhera që nuk i merrte syri.

Por së fundi, eh, Haxhiu nuk u besonte syve, i ishte ngjitur një karvani bashkë me një plak, një Kazbek Ali ia thoshin atij, që shkonte edhe ai për në Samarkandë. Në një shesh karvani ndali dhe Kazbek Aliu, i drobitur e i lodhur, por me gëzimin që t'i tho-

shte diçka të mirë këtij djali, shtriu dorën për diku dhe tha:

— Mbërritëm, ja!

Haxhiu hodhi vështrimin andej nga tregonte plaku, por nuk kuptoi gjë. Ku kishin mbërritur, çfarë po i thoshte ky njeri me sytë e lodhur nga pleqëria? Ishte vërtet Samarkanda ai grumbull pirgjesh të kuqërremta që dukeshin në horizont, apo qenë re që patën ngrirë në shkretëtirë? Nuk guxoi të pyeste dhe u mundua ta mposhte vrullin me të cilin zemra deshi të zgjohej. Kërkoj një vend ku të ulej, rrasat e gurit të digjnin dhe ai mezi e gjeti një copë hije nën një shkëmb.

Gamilet i mblodhën në një shesh dhe ua hoqën barrët nga shpina. Kacakët i lanë mënjane dhe nuk po dukej se kishin mbërritur në ndonjë burim. Kishin dy muaj që udhëtonin nëpër Tartaninë e Madhe dhe këto burime kishin qenë të rralla. Mezi prisnin t'i mbushnin kacakët me ujë e t'u jepnin gamileve të pinin. Bëhej një rrëmujë e një talluvi, nxitonin e sikur kishin frikë se mos ai ujë që dilte nga nëntoka, do të shterte sapo të zgjatnin duart e buzët që ta preknin. Por këtë radhë nuk kishte asnjë shenjë se kishin mbërritur pranë ndonjë uji. Atëherë çfarë i kishte thënë ashtu ai Kazbek Aliu? Ku kishin mbërritur, ku ishin këtu?

Thellë në kraharor ndjeu sikur iu ça një

smërc i trashë. Nga një skutë e harruar dhe e braktisur sikur i vetëtiu një dritë, sikur doli që andej një buçimë marramendëse dhe veshët nisën t'i vërshëllenin. U ngrit e shkoi te Kazbek Aliu, pa guxuar t'i kthente sytë andej nga retë e shkretëtirës.

— Se ç'më gënjyen sytë, — i tha plakut me drithërimë. — Sikur pashë një qytet, sikur pashë Samarkandën.

— Pe Samarkandën?!

— Sikur pashë Samarkandën, — rënkoi zëri i Haxhiut. — Kam tre vjet që udhëtoj dhe... — Haxhiu deshi të thotë «dhe them se është një gënjeshtër», por s'i bëri zemra. Sytë prisnin me përgjërim, të ngulur në sytë e plakut dhe vinte re se atje lodronte një dritë si në hëbi e si në trembje.

— Po të thashë që arritëm, or bir, ja, edhe një copë rrugë dhe mbërritëm.

«Këta dreqër të pashpirt! — ankoi Haxhiu vetë me veten dhe syri iu mbush me hidhërim. — Më gënjejnë, fallen e hargalisën».

Iu ngjit faqes së shkëmbit dhe doli në sheshin lart. Atje në skaj, tej valëzimeve munduese të relievit të kuqërremtë, tej thätësirës së tokës dhe dridhjeve të ajrit, shquheshin ca kube që ngjanin si re në horizont. Jo, nuk ishin re, ishte një qytet. Ishte Samarkanda me Bibihanin e Timurit, me mina-

ret e Shah Zindit. Me sheshin e Registanit dhe me kopshtet me lule, me shatërvanë. Ishte Meremxheja atje, e holltha dhe e bukura, ëndrra si e bërë nga fletë trëndafili, thurur me dritë e përndritur me ar.

Nuk mundi ta përmbante dot veten. U lëshua përmes diellit. Zemra i gulçonte, dallgët e ajrit i rrihnin fytyrën. Ah, ja Samarkanda, ja! Edhe pak dhe mbërrita. Apo s'është Samarkanda? Është apo s'është Samarkanda ky grumbull muresh e kupolash të kuqërremta që duken si re? Ah, ja edhe pak edhe mbërrita! Ja edhe pak...!

II

Bakalli pa të vinte drejt dyqanit të tij një njeri të mbuluar nga pluhuri i verdhë i rrugës, i nxirë e i djersitur nga vapa, me rroba copë e trokë, me një mjekër të zezë e të dendur. Njeriu ërdhi e qëndroi para xhamllëkut ku ishin simitet dhe tavat e kosit. I brodhi një copë herë sytë nëpër to me lakminë e të uriturit. Nga larg bakallit i qe dukur si një plak i drobitur, por ai ishte një djalë a një burrë i ri, që vetëm pluhuri, zhuli dhe rrekat e bënin të dukej ashtu. Si ndenji

një copë herë para xhamllëkut, ai vendosi më në fund të hynte në dyqan.

Lokali ishte pothuaj bosh. Nën tavan dhe mbi tryeza zhuzhitnin mizat si bletë. Bakalli e ndoqi me njëfarë dyshimi këtë zhelan, që shkoi e u ul në qoshe i drobitur dhe i heshtur. Vërtitëshin plot lypës të tillë, pa një grosh në xhep, që donin t'i futnin barkut diçka. Veç ky, njeri nuk duhej të ishte vendas. Ai kishte një trup të gjatë, sytë i kishte prej njeriu të zgjuar dhe tiparet i kishte të hijshme.

Bakalli nuk lëvizi nga vendi dhe priti të shihte se ç'do të bënte lypësi që kushedi nga vinte? Mbase ishte ndonjë i largët, që shkonte për haxhillëk, sepse qëllonte që në shtegtimet e tyre të pafund të ngatërronin rrugën e të dilnin në skaje të tjera të botës. Torba e tij e grisur dhe e qepur dokudo tregon-te për një udhëtim tepër të gjatë.

I panjohuri kërkoi një sapllak ujë. Gjuhën s'e zotëronte mirë, mezi i merreshin vesh fjalët. Kjo ia shtoi më tepër kuresh-tjen bakallit. Ai i çoi ujë dhe ndenji në këmbë pranë tij.

— Ç'je ti, nga vjen? — e pyeti.

— Nuk më besohet që kam ardhur, — tha i hutuar tjetri dhe sytë i hodhi jashtë. Ata kishin një shkëlqim të çuditshëm. Edhe gëzim, edhe brengë, edhe lodhje, edhe pritje për të parë diçka si të ishte enigma e botës.

Jashtë tendës së dyqanit të verbonte dielli i fortë dhe në fund të sheshit ngrihej një faltore e madhe, me mure në bojën e pluhurit të kuq e me ca kube që ngriheshin si vezë të mëdha. Këtu nuk kishte shatërvanë dhe lule, por një thatësirë të kuqërremtë me një shtrirje munduese.

— Eh... eh! — psherëtiu udhëtari dhe mbështeti ballin pas pëllëmbëve. Bakallī ishte një burrë i shëndoshë, me mustaqe të mëdha dhe me brekushe të gjera. Sytë e tij i përshkoi hijja e një frike të panjohur.

— Do të hash gjë, apo do të ikësh — tha ai.

— Nëm të ha ndonjë gjë, pa do të paguaj pastaj. T'i bie nesër ose pasnesër paratë. Dhjetëfish do të t'i bie.

Sytë dhe fytyrën e udhëtarit i mbushi një dritë e jashtëzakonshme. Ai fliste sikur kthehej në shtëpinë e vet. Bakallī shkoi e i pruri një simite dhe një sahan me kos. U ul dhe vetë pranë tij dhe e pyeti përsëri.

— Po s'më the nga vjen, nga shkon, ç'je!

Tjetri sikur u tremb befasisht. E ngriti kokën me rrëmbim, si të donte të besonte që s'ishte në ëndërr dhe pyeti.

— Jam në Samarkandë apo jo?

— Në Samarkandë, — tha bakallī, në sytë e të cilit shtohesh habia dhe dyshimi. — Pse, ku kujtoje se ishe?

— Në Samarkandë, e dija!

Atij i mbeti luga në dorë dhe diçka i për-
humbi në dritën e syve. Balli iu rrudh si nga
një brengë. Diku larg i shkoi mendja, kushe-
di në ç'gjëra, që sikur mendohej t'i shihte
përmes kohës.

— Samarkanda, — pëshpëriti si në ëndërr.
— Mauzoleu i Shah-Zindit, Bibihani i Ti-
murit.

Bakalli e vari kokën me dëshpërim. Ki-
shte të bënte me një njeri që, me sa dukej,
s'ishte në rregull nga mendja dhe më kot
pati shpresuar se do të mësonte ndonjë gjë
interesante.

— Si ta thonë emrin? — e pyeti.

— Haxhi.

— Haxhi?

— Po, Haxhi.

— Shkon në Mekë?

— Jo, këtu në Samarkandë.

— Po nga?

— Nga shumë larg. Jam nga Shqipëria...
nga Arnautistani.

Bakalli u rrudh plot mundim. Nuk e din-
te nga binte ky vend. Ku binte kjo Shqipë-
ria? Në Armeni? Në Iran?, Në Turqi? Në
Afganistan? Kishte parë të vinin njerëz nga
këto vende, por nga Shqipëria s'kishte dë-
gjuar kurrë.

— Është larg vendi yt? Sa kohë ke që
udhëton?

— Sa kohë?

Haxhiut iu ngrysën sytë. I dukej sikur kishte gjithë jetën që udhëtonte. Kishin kaluar, që atëherë që qe nisur nga Berati, tri vjeshta, tre dimra, tri pranvera, tri vera. Udhë, udhë, udhë. Udhë e pafund, nga skaji në skaj të botës, me shpresë se shkonte drejt dritës, por me lodhje, dëshpërime e mundime të pasosura. E pyeste ky bakalli sa kohë kishte udhëtuar! Ç'rëndësi kishte t'i thoshte: tre vjet. Si mund fa kuptonte ai këtë gjë? Ç'rëndësi kishte t'i thoshte se kishte kapërcyer gjithë Greqinë, gjithë Turqinë nga skaji në skaj, Armeninë, Persinë, rrëzë maleve Elbrus, Turkmeninë? Qindra e qindra fshatra, qytete, fusha, lugina, male, shkretëtira, lumenj i kishte kaluar hap pas hapi herë vetëm, herë me udhëtarë të panjohur, herë me karvanë tregtarësh, prapa kuajve, gomarëve, gamileve, në ditë me diell përvëlues e në ditë me acar therës, me shira e baltëra, i pangrënë e i uritur, herë duke fjetur jashtë në fusha e në male, herë në strehët e qyteteve të mëdha, që zhurmonin me një jetë të panjohur. Një relief i pafund toke, me male e fusha me dhë të kuqërremtë, të bardhë si shkumësi, të zi, gri, dhëmbëzime kodrash të zhveshura, fusha me pambuk, ara me hashash, sheshëtira të veshura me një shtresë

të hollë kripe, anëdete, lumenj, prroska, përmes njerëzish të panjohur, i ndjekur nga vetmia, nga malli e brena gjithmonë më larg Beratit e njerëzve të tij, por me atë dritë të çuditshme që sikur e mbante gjallë, me atë shpresë të pashuar që e shtynte përpara. Kishte hasur në këtë shtegtim bashkatdhetarë, ikur prej kohësh e ngulur nëpër hapësirat e perandorisë, ose ushtarë nizamë, çuar në vende ku i dërrmonte një mall i egër dhe i pashuar, ku i digjte dëshira të shihnin njerëzit, shtëpitë dhe vendet e tyre, dhe në këto raste i qe kujtuar Nezimi, vjersha e tij, për mallin e për lektisjen e zemrës së njeriut, larg njerëzve të vet. Dhe sa me zor që e kishte nxjerrë bukën e gojës, herë duke punuar si argat, herë duke mbajtur barrë si hamall, herë duke ngrënë një misër të njomë, herë duke pirë vetëm një gotë çaj, herë duke argëtuar nëpër taverma njerëzish me këngën e vet. Sa të vështirë e kishte pasur të bënte këngë që t'i pëlqenin ata njerëz të panjohur, shpesh të dëhur nga hashashi, që mbledheshin në kafene të ndyra e tregonin aq shumë për jetën e tyre të varfër. E kishin kapur xhandarë, policë, ushtarë, kishin bërë plot hetime, e kishin mbajtur nëpër biruca e nëpër kazerma e çadra të trishtuara, qenë tallur e argalisur me të, e kishin detyruar t'i argëtonte me lloj-lloj ba-

nalitetesh, dhe ai i kishte bërë të gjitha, sepse donte të shkonte përpara, ja, andej, në hapësirat që i shtriheshin para syve, herë shkretëtira të sheshta, herë male me shpate e zgribe të zhveshura, me një ngjyrë të verdhë në të kuqërremtë, nën një qiell gri të pafund e të pasosur. Në këtë udhëtim të gjatë kishte hasur edhe njerëz që e kthenin në oborrin e shtëpive të tyre, vinin plaka e i jepnin një copë kulaç, një lugë dhallë, një gotë çaj, një sapllak ujë. Dhe ai, me forca të përtërira, shkonte më tej, priste plot ankth e lodhje kur të shfaqeshin në horizont minaret e kubetë e larta të faltoreve të qyteteve të panjohura, shtëpitë e lagjet e tyre që i digjte dielli. Kështu kishte kapërcyer Stambollin, Izmirin, Eskisehirin, Ankaranë, Sivasin, Erzurumin, kishte dalë në Tbilis e pastaj kishte marrë poshtë, gjersa kishte mbërritur në Baku. Aty kishte ndenjtur dy muaj duke punuar si hamall, por asnjë anije nuk e kishte marrë për ta hedhur matanë Kaspikut, në Turkmeni. Atëherë Haxhiu i Frakullës kishte marrë rrugën anës detit drejt jugut dhe kishte dalë në Tabriz, kishte kapërcyer Retkin, Zendjanin, Teheranin, Semnanin, Meçedin dhe kishte dalë në Ashkabad e pastaj në Mari, Buhara e Samarkandë. Vërtet kishte mbërritur në Samarkandë, kur kaq e kaq herë pati menduar se po vdiste.

nga drithmat e etheve që e kapnin, nga uria, nga të ftohtët, nga lodhja, kur e linin gju-njët dhe ai diaste e rënkonte sikur do të jepte frymën e fundit? Jo, kishte një mjegullirë të padepërtueshme në mend, kishte lektisjen e zemrës së një njeriu që e tremb guximi i tij, pafundësia e dherave dhe e rrugëve që ka përshkruar, vetja i ngjan se ka shkuar tej kufijve e asaj që mund të imagjinojë truri i njeriut. Dhe ky bakall e pyeste: Sa kohë kishte që udhëtonte! Njëqind vjet. Një mijë. Që kur ishte jerratur bota, ai udhëtonte e udhëtonte. Gjithçka kishte shkelur këmba e tij, gjithë dherat e botës, gjithë rrugët, që nuk mund t'i përshkonin gjithë brezat, që nga fillimi e deri më sot. Dhe mund të binte e të vdiste në çast, sikur të mos kishte një shpresë në zemër, sikur para syve të tij të mos kishte një dritë që, si ai mirazhi që shfaqet përpara udhëtarëve në shkretëtirë, e ftonte vazhdimisht: eja, eja! Ja, edhe pak dhe mbërrite!

Haxhiu e hëngri dhe kafshatën e fundit, mblodhi drudhet e i futi në gojë. Bakalli po e vështronte si i nemitur. Ai e kishte hequr shpresën se mund të nxirrte ndonjë gjë nga ky njeri i marrë. Udhëtari e ndjeu veten më mirë. Simitja dhe kosi ia kishin përtërirë forcat, ia kishin çelur fytyrën. Një gëzim i vetvetishëm ia përshkoi trupin. Mendja tani ni-

si t'i punonte për të tjera gjëra. Kishin marrë fund tani mundimet e udhëtimit. Ja Samarkanda, nën diellin e nxehtë të Orientit, me ca ndërtesa e faltore që flitnin për lashtësi. Kishte qenë mirazhi i tij ky qytet, oazi plot ujëra e gjelbërime. Meremxheja nuk ishte më një mall që s'shuhej dot, një kujtim, zë që i pëshpëriste në vesh si një qenie ireale. Ja edhe disa orë dhe ai do të shihte se si do të zgjeroheshin sytë e saj nga habia, si do të rendte ajo drejt tij, si do të dëgjonte përsëri nga afër zërin e saj dhe si do të ndiente ta guduliste era prej jasemini e shtatit të saj. Pastaj do të vinte te ky bakall dhe do t'i paguante borxhin. Njëqindfish.

I qe mbushur me gaz fytyra Haxhiut dhe u ngrit nga vendi me energji djaloshare.

— Do të ta bie borxhin, o njeri i mirë,
— i tha Haxhiu. — Ma bëj kabull!

— Shko, shko! — tha bakalli, që kishte ndenjur në karrige me një këmbë nën vete, i pezmatuar.

Nëpër rrugët e Samarkandës vërtiteshin burra me shallvare dhe gra me çarçafë të bardhë. Para dyqaneve, në sheshet me hije, rrinin lloj-lloj uzbekësh, që shitnin bostanë, farëza, erëza, shpendë. Fëmijë të rreckosur me trupa gjysmë lakuriq, pleq që pinin çaj e shkonin tepihet nëpër duar te kafenetë. Çertexhinj, zanatçinj të ndryshëm që i

mbushnin pazaret me zhurmën e punëve të tyre. Midis turmës laramane dalloheshin imamë e hoxhallarë me çallma të bardha, xhandarë e ushtarë me uniforma të errëta, të gjithë të nxirë nga dielli përvëlues.

Ai pyeti për dyqanet e rrobave dhe i treguan një rrugicë të ngushtë me kalldrëmin plot hedhurina. Nëpër tezgat e kthirave të vogla e nëpër gozhdë të ngulura në trarë kishin nxjerrë e kishin varur lloj-lloj mëndafshesh, lahuri, mëngore, shallvare, shami e breza. Haxhiut i duheshin një palë rroba të reja. Ashtu i rreckosur, s'mund të shkonte gjëkund. E vetmja pasuri ishte unaza e Meremxhesë, që, si gjithnjë, e mbante të lidhur në nyjen e shamisë pranë sisës së majtë. Ndali pranë një dyqani të vogël. Tregtari, ndonëse nuk kishte pikë shpresë se mund të blinte diçka ky njeri, rendi dhe i doli përpara, duke i treguar mallin, me një lumë fjalësh. Haxhiu i tha se donte një palë rroba të mira, por pará nuk kishte hëpërhë. Ai futi dorën në gjë dhe nxori që andej unazën. Guri i saj vezulloi nën rrezet e diellit. Tregtari, me një shenjë padurimi, e mori në dorë dhe e vështroi. E ktheu lart, poshtë, e pa nën rrezet e diellit, i ra me thua rrethit, pastaj e ftoi Haxhiun të shkonte tek argjendari. Ky vuri monoklin dhe u përkul, duke vështruar gurin me kujdes. Fytyra e tij e mu-

gët, me ca qime të bardha në mjekër, nuk shprehte asgjë.

— Bën a s'bën? — pyeti tregtari.

Argjendari me fytyrën-maskë tundi kokën dhe tha:

— Për sa pará bëhet fjalë?

— Peng për një palë rroça të mira. Peng për një ditë.

— Merre! Për aq bën.

Tregtari u rruadh. E mori unazën me një gjest pakënaqësie dhe shkoi përpara. Haxhiu i Frakullës i shkoi pas.

Rrobat ishin vërtet të mira dhe me to Haxhiu ngjante si një bej. Shkoi te sheshi i Registanit dhe nisi të vërtiste sytë sa andej-këndej nëpër hapësirën e tij që digjej si furërë. Gratë me ferexhe të bardha shkonin lart e poshtë dhe Haxhiut i bëhej, duke ndier një gëzim trallisës, se ajo çamarokja Meremxhe me siguri që do të ishte veshur me një çarçaf të tillë dhe priste kur t'i dilte përpara papritur. Mbase ajo del te ky shesh mëngjeseve, mbase drekave, ose mbase në mbrëmje, kur platitet vapa.

Kaluan kështu dy orë... Kaloi tërë pasditja dhe erdhi mbrëmja. Në sheshin e Registanit u dendësuan vërtet njerëzit që lëvrinin në të. Në disa pika ndezën fenerët dhe zagushia u platit nga një erë e freskët që zuri të frynte. Haxhiu i bënte sytë katër, po gratë nisën të

rralloheshin. Pastaj nisën të rralloheshin edhe burrat që shkonin në shtëpitë e tyre fare të thata, si të bëra prej shtufi apo prej dheu të pjekur. Te cila nga shtëpitë e Registanit banonte Meremxheja me të atin? Dukeshin disa syresh me avlli të ulëta, me kolona e me fasada të bardha, por tani që ra nata, ato i mbyllën portat dhe Haxhiu ndjeu se, sa më shumë që të kalonte koha, aq më zor do ta kishte të gjente Meremxhenë. Do të qe mirë të pyeste diku, sepse mund të mbetej përjashta edhe atë natë dhe do të detyrohej pastaj të flinte në ndonjë strehë si gjithë herët e tjera. I vinte keq për shallvaret e reja që do t'i bëheshin me pluhur e mund t'i prisheshin. Ai e kishte marrë me mend që Meremxheja mund të mos dilte fare në Registan atë ditë që do të mbërrinte ai, mbase edhe një javë të tërë s'do të kalonte andej, por i kishte pëlqyer shumë sikur të rastiste që ta shihte vetë e t'i dilte përpara papritur e pakujtuar. Shkoi drejt një kafeneje të madhe. Brenda kishte shumë njerëz dhe i zoti i kafenesë rrinte në krye te një si stufë me pllaka guri, ku ziente çaj.

— Bën kabull të më tregosh një gjë? — i tha Haxhiu atij.

— Peqe, bej, ç'urdhëroni?

— Dua të di ku rri Serdar Ali Hani?

— Serdar Ali Hani?

Kafexhiu ngriti sytë në tavan, e vëngëroi

njërin, pastaj i hapi të dy tej mase dhe vësh-
troi Haxhiun.

— Serdar Ali Hani the?

— Si urdhëron.

— Nuk e di të ketë Serdar Ali këtu.

— Është një udhëtar i njohur turk, mik i
sulltanit, duhet të ketë ardhur para disa ko-
hësh. Ka edhe një vajzë ai, Meremxhe i thonë.

Kafexhiu kishte shtangur. Ç'po i dëgjonin
veshët kështu? Ç'ishte ky udhëtar, mik i kujt
sulltani qe ai?!

— I sulltanit the, bej? Ne kemi Emirin e
Madh, cilin sulltan?

— I sulltanit të Turqisë,

— Ka ardhur këtu në Samarkandë?

— Po. Mbase e ka shtëpinë në Registan.

— Kabull, bej, vetë s'e di, por po pyes.

Ai shkoi te një plak fytyrhollë që rrinte i
vetëm pranë një qoshi. Bisedoi me të një copë
herë kokë më kokë. Plaku sikur u zgjua dhe
nisi të kthente kryet si me frikë herë pas here
nga Haxhiu i Frakullës. Pastaj kafexhiu erdhi
me një fytyrë të mugët, si i mërziur, por edhe
me një dritë dyshimi në bebet e syve.

— Jo, bej, nuk e dimë të ketë ardhur
këtu një udhëtar i tillë. Zotëria juaj nga
jeni?

— Jam nga larg, por duhet të gjej Ser-
dar Aliun.

— Do shkoni tek Isaku, është një çifut që

i di të gjitha ç'ndodhin në qytetin tonë. Ja ku e ka dyqanin.

Kafexhiu e nxori te pragu dhe i tregoi se ku të vente. Çifuti që kërrusur mbi një regjistër të madh dhe diçka po shkruante.

— Ma bëj kabull, do të të pyes për një njeri.

Çifuti ia nguli sytë e zinj, e vësh-troi nga koka në këmbë pastaj lëvizi nga vendi.

— Dua të gjej shtëpinë e Serdar Ali Hani. Është një udhëtar turk, mik me sull-tanin e Turqisë, ka ardhur këtu disa kohë më parë. Ka edhe një vajzë me emrin Me-remxhe.

Çifuti e vari kokën mbi tryezë dhe zuri të mendohej.

— Udhëtar turk? Serdar Ali Hani?!

Jo, nuk kishte ardhur një njeri i tillë në Samarkandë. Këtë gjë ai do ta dinte mirë dhe do ta kishte regjistruar me hollësi në analet e historisë së qytetit.

— Mos nuk e dini mirë, zotëria juaj? Serdar Ali Hani këtu është, bashkë me vajzën e tij, Meremxhenë.

Çifuti u fye.

— E di shumë mirë, — gati thirri ai. — Do që të t'i them gjithë udhëtarët që kanë ardhur në Samarkandë që dyzet vjet e këtej? Po a keni pará të paguani për këtë, këtë më thoni!

— Po mbase këtë nuk e dini, mbase ka ardhur tani shpejt dhe ju ende s'e keni shkruar aty.

— Kur? Sot në darkë? Në ka ardhur sot në darkë, do ta regjistrojme nesër. Më parë s'ka ardhur një njeri i tillë. Më paguani tani dhe shkoni.

Haxhiu mbeti i topitur. Të paguante?

— Do të të paguaj nesër... S'kam pará hëpërhë me vete, — tha ai, ndërsa ndiente se si po i mpihej trupi.

— Të mora për zotëri, kopuk! Shporru para se të thërres të të futin në burg.

— Jam jabanxhi, mor zotëri i mirë, vij nga një vend i largët dhe këtu nuk kam asnjëri. Në mos ma gjeç Serdar Ali Hanin, thirr më mirë njerëz që të më vrasin. Do të të paguaj për këtë punë sa të duash ti!

— Po po të them, s'ka Serdar Ali Hani këtu! Mos je i marrë? E njeh Isakun e Samarkandës ti? Në s'e njeh, shko e pyet!

Mpirja i zuri duart, këmbët. Një si avull i nxehtë nisi t'i ngjitej nga brenda. U çapit nëpër shesh dhe qëndroi. Tani nuk ishte në mes të errësirës, po në mes të një pusi të zi. Ky sheshi i Registanit ishte një ëndërr e keqe. Haxhiu donte të zgjohej. Ç'ishte kjo ëndërr e llahtarshme që e kishte zënë? Dhe përse nuk po zgjohej, përse nuk po zgjohej që të shpëtonte nga ky makth e nga ky tmerr?

III

Por nuk ishte në ëndërr. Ishte në Samar-kandë, ishte në një rrugë me mure që lëshonin ende avullin e nxehtë të ditës. Prapa tyre po përgjumej jeta, po mekeshin nëpër dritare flakët e kandilave dhe të llampave. Diku, nëpër natën me qiellin plot yje të mëdha, konturohej një kokë e stërmadhe, e errët dhe e frikshme, e largët dhe e huaj si kob në atë vetminë e tij munduese. Në një skaj tjetër çanin lart ca minare të errta e gati ireale, ca si drunj të çuditshëm tharë e ngurosur që ngulnin majat në tisin e natës. Nuk kishte ndierë kurrë gjatë atyre tre vjetve një frikë nga gjëra të tilla të huaja, nuk e kishte pushtuar kurrë një ankth i tillë. Shkoi drejt ca dyqaneve ku dukeshin ca hije njerëzish që lëviznin. Mbase diku do ta nxirrte një copë bukë, mbase diku do të ishte ndonjë çajhane ku t'i jepnin një gotë çaj. Por e kishte humbur atë shkathtësinë e parë, tani askujt s'mund t'i kërkonte gjë ose t'i thoshte se ai ishte një këngëtar që mund t'i argëtonte me këngën e tij. Ishte mjaft i drobitur e i drunosur, nuk guxonte të hapte gojë e t'i thoshte dikujt ndonjë fjalë.

Doli dikush nga një kafene dhe e pyeti me një lloj kureshtjeje.

— A e gjete Serdar Ali Hanin, bej efendi?

Ishte i zoti i çajhanes, burri me qylaf të hirtë dhe me nishan në faqe.

Jo, ende nuk e kishte gjetur, ende askush nuk e dinte se ku banonte ai. Por kishte një hall, i tha burrit, donte të hante e të flinte diku. Veçse gjer nesër, gjer nesër, Ishte i bindur Haxhiu se të nesërmen do ta gjente Serdar Aliun. Nuk mund ta besonte se kishte ardhur më kot aty, nuk mund ta besonte se kishte ardhur më kot në një vend ku s'e priste askush. Gjer nesër, pastaj do ta paguante sa të donte, njëqindfish do t'ia kthente borxhin. Burri i vari sytë në tokë. U mendua një copë herë, pastaj i tregoi një rrugë nga t'ia mbante. Të shkante në Miranin e Shah-Zindit. Atje, i tha, do të gjente edhe të hante, edhe një vend për të fjetur. Ja, tek ato minaret dhe kubetë që dukeshin në sfond.

Mirani i Shah-Zindit, një oborr i rrethuar me mure, një oborr i shtuar me pllaka guri, me ca ndërtesa që vinin si vezë. Të gjitha prej guri dhe të errëta në ngjyrën e shtufit. Mblidheshin aty udhëtarë nga anë të ndryshme, vakëfi u jepte një tas çorbë dhe një qoshe të shtuar me kashtë për të fjetur. Haxhiu u fut në njërin nga sallat, ajri mba-

nte erë qiri, dhe ca njerëz të kapitur nga lodhja qenë mbështetur mbas murit. I prunë një tas çorbë dhe një copë bukë.

Ajo ndjenjë braktisjeje e pushtoi përsëri në këtë vend të futur si vrimë ku të zihej fryma. Këtë përshtypje ia bënte më të fortë pamja e fytyrave të atyre që ishin aty, të gjitha të huaja e të panjohura dhe të mbushura si me një mister. Nga vinin e ku shkonin, ç'ishin ata njerëz me tipare që s'e afronin një fytyrë me tjetrën? Përballë ishte një burrë me një si çallmë jeshile në kokë, që ia kishte ngulur sytë dhe e shqyrtonte si më nge. E shqyrtonte me ca sy të zinj e me bisht, fytyrë mon-gole me mollëza të kërcyera, i mugur e i errët si një gjuhë që s'e zbërthen dot. Pak mënjane ishte një burrë tjetër, një imcak me flokë të thinjur dhe me një torbë që e mban-te në prehër. Dukej njeri i kënduar ky, biçim mullai apo myftiu, një burrë i pastër me një xhybe të bardhë. Haxhiu e shëtiti vësh-trimin te gjithë ata njerëz që ishin aty, një si komb iu mblodh në grykë që ishin të gjithë të huaj për të dhe të gjithë të huaj për një-ri-tjetrin. Nga vinin, pra, edhe ku shkonin, si qenë kryqëzuar rrugët e tyre në këtë vend e në këtë natë? Ku e kishte parë një shtegtar të tillë si atë me çallmë jeshile dhe me mollëza të kërcyera? Po atë mulla me xhybe të bardhë, po këto fytyra të përgjumura që rri-

nin me shpatulla të mbështetura mbas murit dhe koteshin në ëndërritje të largëta? Në tre vitet e udhëtimit të tij i bëhej se i kishte takuar të gjithë këta njerëz në hane e në vakëfe të shpërndara nëpër botë. Kishte ndenjur me ta, kishte dëgjuar histori të çuditshme, kishin gdhirë, kishin udhëtuar së bashku, ishin grindur e i ishin qarë njëri-tjetrit, patën lundruar si të ngucur keq nga avujt e hashasheve të forta. Në një han, s'e mbante mend se ku, pati takuar një fytyrë mongole si ajo e burrit me çallmë jeshile, një njeri i çuditshëm që i pati treguar për një perëndi të panjohur, për një Budë që ia thoshin, të cilit i faleshin gjithë njerëzit e verdhë. Ai njeri se nga vinte, diku shumë më larg se Samarkanda, i tha, nga ca vende matanë shkretëtirash, që donin me muaj t'i kapërceje. Pati takuar pastaj diku tjetër poetë. Shumë poetë të ndryshëm, që u thoshin cave poetë të ujit të trëndafil, ngaqë pinin limonadë trëndafilash, ca poetë të lëngut të shegës, sepse pinin lëng shege, ca poetë të hashashit, ngaqë deheshin me hashash. Këta të fundit ishin të zhurmshëm, bërtisnin e shaheshin, mermëritnin ca vargje si nëpër jerm dhe i kishin sytë të përrënduar. Në një luginë, në të dalë të Detit të Kripës, siç i thoshin një fushe të mbuluar me kripë, pati takuar një myfti kockë e lëkurë, me një dolloma të grisur nga shtegtimi i

gjatë. Ky myfti qe nisur nga një vend edhe më i çuditshëm, nga një anë e dheut ku bënte gjashtë muaj natë e gjashtë muaj ditë. Shkonte për në Mekë nga një vëllazëri e largët myslimane. Në Mekë, i tha, ne kemi shenjën e vëllazërisë sonë, varrin e profetit. Drita e tij duhet të rrezatojë ku lind e perëndon. Haxhiu e pati pyetur në e kishin edhe njerëzit e verdhë varrin e profetit si shenjë të vëllazërisë? Do ta kenë, të gjithë do ta kenë, i pati shfryrë myftiu si i mbushur me mlllef. Pyetja e tij për perëndinë e panjohur, Budën, e pati xhindosur krejt myftiun e ngratë që kishte ikur duke fryrë e duke ç'fryrë si i xhindosur. Në këtë mauzole të Shah-Zindit mos qenë përzier soj e sorollop që rrinin të mugur e të huaj për njëri-tjetrin? Haxhiun po e kotte gjumi dhe s'kishte fuqi të mendonte për gjëra të tilla. Iu bë për një çast se burri me rreckë jeshile dhe mullai me dollomanë e bardhë u grindën një copë herë për punën e Budës dhe të Muhametit, por qepallat iu rënduan edhe më shumë dhe s'pati më dëshirë të shikonte nga ata. Po e përgjunte një si zë që i thoshte ca vargje të një poeti të lëngut të shegës:

*Sha-braça, sha-berçé
Dumill-umill trëndale...*

Gjithë dita e nesërme qe për të një ren-
dje në kllapi. Një mpirje e përgjithshme, një
ankth i pasosur, një rrapëllimë gjëmimtare
shembjesh e trazirash. Gulçim i egër
sikur mbytej, thirrje e brendshme plot dësh-
përim, këputje gjymtyrësh në sosjen e shpre-
save. Rrotulloheshin para syve të tij ndër-
tesa e sheshe, mure e kupola, mijëra fytyra
njerëzish që e shikonin si me habi. Herë
zbardhej e herë nxihet dita me diell të for-
të, veshët i gjëmonin si nga mijëra zëra,
mbledhur në hapësirat e pafund. Por më
kot, më kot! Asgjëkundi dhe asgjë! Çfarë ki-
shte ndodhur kështu? Përse e kishte çarë
dheun nga ana në anë? Ku kishte mbërritur?
Ku binte ky qytet e ç'kishte ky? Më ndih-
moni, more njerëz, më ndihmoni, more të
urtë, të mos më ikë mendja krejt! Zgjomëni
nga kjo ëndërr e keqe, shkundmëni fort, se
qenka shumë i rëndë ky gjumi im! Të zgjo-
hem, të zgjohem! Ku më kanë sjellë kështu,
ku më është fanepsur ky fund bote që s'e
kam parë kurrë?

— O zotëri i mirë. Mos ke dëgjuar gjë
të ketë ardhur këtu një udhëtar turk me
emrin Serdar Ali Hani? Mos e di ku rri ai?

Prapë e shikojnë me çudi! Prapë mbledhin supet. Po tregomani, more, tregomani ku është! Ose bjermëni fort me shuplakë, që të mbledh veten.

— ... Një udhëtar me të bijën, Serdar Ali Hani e quajnë, të bijën Meremxhe. E dini ku rrinë ata? Ku t'i gjej?

O Haxhi! Po si nuk e kupton që, po të ishte këtu një udhëtar i tillë, do ta dinte me siguri dikush?! Do ta dinin të gjithë e do të ta tregonin? Pastaj, pse ke qenë i bindur se do ta gjeje këtu atë Meremxhenë? Po a nuk e pikase se ajo donte të lozte me ty, a nuk ia vure re se sa të ftohtë i kishte sytë? Kur kalove nëpër fshatin Turkmançan, a nuk e vure re se atje nuk kishte asnjë greminë, nga të hidhej Meremxheja, me gamilen e saj?

Nuk më është hequr asnjë çast fytyra e saj nga mendja. Më është pikëlluar zemra kur kam menduar se më pret me sytë nga rruga, e dëshpëruar që s'i vija. Unaza e saj më ka djegur në gji. Ishte fjala e saj, besa e saj. A ka gjë më të lartë se besa? Ajo ka ngritur të vdekurin nga varri, që të mbaute fjalën e dhënë. I ka thënë: ngrihu, Kostandin, se të pret një motër, nëntë male kap-tuar larg! Ngrihu nga varri, o Kostandin, se të pret Dhoqina, motra jote. I ke dhënë besën nënës, se do t'ia sillje nga ai vend

i largët. Dhe Kostandini u ngrit. A e dini ju historinë e Kostandinit me Dhoqinë? Na ishin nëntë vëllezër dhe kishin një motër që e martuan larg, nëntë male kaptuar. Më i vogli, Kostandini, i dha besën nënës se do të shkonte e ta merrte Dhoqinë sa herë që të donte ajo. Po vëllezërit vdiqën të tërë. Nëna qante me logorimë. Atëherë u ngrit Kostandini nga varri, i hipi kalit dhe shkoi, e mori Dhoqinë. Ai, i vdekur, dhe ajo e gjallë, rendnin drejt nënës. A e keni dëgjuar këtë? U ngjall Kostandini për të mbajtur fjalën e dhënë, besën që nuk e tret dheu. Nëna pyeti:

Ç'je ti që kërcet në portë?

*A mos je zonja murtajë,
që më hëngre djemt' e mi?*

*— Hap, moj nënë, derën,
jam Dhoqin' e vetëm.*

— Me kë erdhe, moj Dhoqinë?

— Unë ardhç me Kostandinë.

*— Ç'Kostandin, moj të ardhhtë gjëma,
Kostandini vdekurë,
ç'bën tre vjet pa treturë!*

Kurse unë isha i gjallë dhe pritjes së saj do t'i përgjigjesha me besë.

Po ku e ka besën e dhënë ajo, o Haxhi? Pse rend më kot? Mjaft, se u lodhe, o i zi!

Ndal dhe mblidhe mendjen! Mblidhe mendjen dhe kuptoje se të kanë gënjyer! Shumë rëndë të qenka trallisur mendja, kur paske besuar këtë gjë

Ah, po më tha aq fjalë të bukura, sa s'i kisha dëgjuar kurrë. Më tha se do të vdiste, po të mos vija, më tha se do të ishte e mjerë e shpresëhumbur pa mua. I kam besuar të gjitha, se i kam ditur që këto janë fjalë të rënda si guri.

— Zotëri...

— Po të thashë një herë, mor i uruar, nuk e di të ketë këtu një Serdar Ali Hani.

Kishte ardhur përsëri nata. Rrugët po boshatiseshin nga njerëzit. Haxhiu i Frakullës ndali pranë një muri. Mos ishte bakalli në dyqan tani? Ai iu duk njeri i mirë. Sikur t'i kërkonte edhe një simite! E shtynë këmbët për më tutje. Bakalli ishte ende atje. Kishte gjithë ditën që s'kishte vënë gjë në gojë. S'e mbanin këmbët më, i erreshin sytë.

— Ma bën kabull të rri një çikë?

Bakalli e vërejti me kujdes këtë bej të ri, veshur me rroba të mira. U çua buzagaz t'i shërbente, por e njohu klientin e djeshëm, që tani qe bërë tjetër njeri.

— Pa shih! Të kuptova që zotrote s'ishe njeri dokudo. U hoqe i varfër, por unë të kuptova mirë. Urdhëroni!

— Më jepni një simite. Kam mbetur për ibret!

Bakallit i ngriu buzëqeshja në buzë. —

— Bëj çdo punë që të kesh, mos më lër të vdes nga uria.

— Të blesh rroba të mira paske ti, për një simite qenke xheshkundur. Mos bëj shaka me mua! Po deshe të hash, paguaj më parë.

Haxhiu nuk kishte forcë t'i shpjegonte si e kishte ballin.

— Të betohem për ç'gjë beson, që nuk kam asnjë grosh.

— Jo, s'të zë besë. Dje më erdhi keq, se të pashë të drobitur, por s'qenke ashtu ti. Mos je kusar dhe i ke vjedhur këto rroba? Dukesh nga çehrja, se e ke të prishur. Ik, më mirë, para se të thërras xhandarin.

Haxhiu iku. Trup që kolovitej nëpër terrin e natës. Ecte drejt një sheshi ku dukeshin kalimtarë të rrallë. Botë e panjohur, krejt e huaj, krejt i vetëm. Mbas gjithë stuhisë së asaj dite, Haxhiu po kthjellohej. Ja ku kishte hyrë në rrugën e dyqaneve të rrobave. Kishte lënë diku një unazë peng. Vlente diçka, siç duket ajo, gjersa i kishin dhënë këto rroba. Kishte dashur të dukej i veshur, njeri me sqimë. Në mes kishte ngjeshur një brez të bukur. E hoqi. Në tezgën e një dyqani dukej i zoti i tij që po mblidhte plaçkat.

— A e merr këtë brez? Dua ta shes. Sa të blej bukë për sonte. Jep sa të duash.

Dyqanxhiu e mori brezin në dorë, e pa dhe

i dha ca monedha të vogla. Haxhiu bleu bukë
une nisi ta hante. E mbante në sjetull, kë-
puste ndonjë kafshatë dhe ecte kuturu. Po i
kthjellohej mendja dhe po i rëndonte një pe-
she e tmerrshme në gjoks. Iu shtrembërua
fytyra vetvetiu, iu rrudhën sytë e buzët dhe
lot të nxehtë i rrodhën në fytyrë. Ra përmbys
pranë një muri dhe qau derisa u lodh. Ashtu
e zuri gjumi, që u ndeh në gjithë gjymtyrët
e rraskapitur. Oh, prehu o trup, prehu, o
mendje! Sa i lodhur jam, sa i rraskapitur,
i dëshpëruar dhe i pashpresë jam! Natën e
mirë, Haxhi! Ndaje veten më dysh tani dhe
bisedo, në mos do që të çmendesh fare!

Në mendje, si nëpër kllapi, iu kujtua, ku-
shedi përse, se në qytetin Erzurum të Tur-
qisë që e fundit herë që ndeshi me shqipta-
rë. Gjatë rrugës që nga Berati nëpër More e
Anadoll i pati qëlluar të takohej herë pas herë
me ta. Kishte edhe fshatra të tëra me shqip-
tarë, dhe Haxhiu i Frakullës, sapo hynte në
rrugët e tyre, sapo dëgjonte t'i flitnin shqip,
gjallërohej e përtërihej. Por pastaj, sa më the-
llë shkonte, aq më të rrallë bëheshin shqip-
tarët, derisa më në fund humbën fare.

Ata të Erzurumit ishin gjashtë ushtarë që
i ndeshi pranë një pusi uji. Kishin mbushur
kazanët dhe po rrinin në një hije e flitnin me
njëri-tjetrin.

— Si jeni, more vëllezër, mirë? — u foli Ha-
xhiu.

Ushtarët hapën sytë, të habitur nga fjalët shqip të këtij udhëtari. U ngritën nxitimthi, i dolën përpara dhe e mbytën me pyetje. Kishin shtatë vjet ikur nga Shqipëria dhe i brente një mall sfillitës për të. Donin të dinin për të afërmit dhe a mos i kishte takuar vallë atij të dëgjonte për ta. Si ishin andej, a rronin, a i kishin thënë një fjalë t'ua sillte?

Haxhiu mundohej t'i kënaqte si mundte. Ata i përpinin fjalët e tij me ca sy të vagëlluar e të zhytur në kujtime. Fytyrat e tyre të hequra ëmbëlsoheshin, pastaj brengoseshin, fryma herë u mekej fare, herë u dilte me psherëtimë. Haxhiun nuk e lanë të ikte. Iu lutën dhe e mbajtën tri ditë.

Një mbrëmje, të shtatë, kishin dalë te ca mezhda pranë kazermave. Qenë mbështetur me kurriz pas toke dhe shikonin qiellin e hapët me ca yj të mëdhenj vezullues. Rrinin të heshur, me zemra të lektisura nga fjalët melhem që u kishte thënë Haxhiu në bisedat e pasosura. Të nesërmen në mëngjes Haxhiu do të ikte dhe kjo i kishte brengosur ata më shumë. Dikur, si kishin kaluar ca çaste të tilla, njëri nga ushtarët, një burrë që kishte lënë nënën, nusen dhe dy fëmijë në shtëpi, me një afsh të thellë e përvëlues, ia mori me zë të shtruar një kënge tronditëse. Ia mbajti një djalë, më i heshturi, që sytë i kishte me rrathë të zinj. Të tjerët mbushën këngën me iso.

Mbeçë, more shokë, mbeçë
përtej urën e Qabesë,
Falëm me shëndet, nënesë,
të dy qetë e zez t'i shesë,
t'i japë nigjah së resë,
Të më shesë kalënë,
të më rritë djalënë;
të më shesë mushkënë,
të më rritë çupënë.
Në pyet nënia për mua,
i thoni që u martua.
Në pyet se ç'nuse mori,
tre plumba prej kraharori.
Në thëntë se ç'kalë hipi,
në dy-tri dhoga meiti.
Në thëntë se ç'krushq i vanë,
zhgabat e sorrāt e hanë.

Zëri i këngëtarit lëshoi një thirrje të gjatë, pastaj u pre përnjëherësh. Haxhiu vuri re se në faqet e tij shkëlqenin gjurmë lotësh. Edhe burrat e tjerë qenë kredhur në një heshtje të tillë, që s'guxonte njeri ta prishte. Haxhiu ndiente se sa shumë e kishte vrarë kjo këngë. Ata pinë nga një cigare dhe, si të mos e kishin shprehur dot gjithë mallin dhe brengën me një këngë, nisën një tjetër, pastaj një tjetër. Kur u ngritën të iknin, ishin pa pikë fuqie. Nga fytyrat e tyre sikur kishte ikur gjithë gjaku dhe

ato zhbardhnin tani nëpër natë si kartë duhani.

— Për larg qenke nisur, o vëlla! — i tha këngëtari Haxhiut. — Puna jote! Të ishte për mua, gjithë jetën do të rrija në shtëpi me nënëzën e shkretë, që del e qan për mua. Ah, je i ri dhe s'të ka djegur ky zjarr.

Diçka gurgulloi në zërin e tij dhe, si u kthye nga një skaj i largët, ai diç mërmëriti me vete, sikur thoshte një lutje:

— Oh, moj Shqipëri, të keqen, ku je? A do të vij edhe një herë atje thua? Të vij e të puth tokën tënde e të çmallem me njerëzit e mi!

Ata u ndanë dhe Haxhiut të Frakullës iu bë se diçka i qe thyer në zemër. Po bënte edhe ai kaq kohë pa i parë nënën, babanë, vëllanë, gjithë njerëzit e tij, Beratin. Malli, që ishte munduar ta mbante të ndrydhur thellë në vete, tani i lëvrinte nëpër dej si një lëng i nxehtë. Kur kishte dalë nga shtëpia, kishte ndenjur një copë herë para derës së dhomës ku flinte nëna. Dëgjohej vetëm gërhitja e babait, kurse ajo, e dobët dhe e pakët nga trupi, flinte si qengj. Ah, sikur të hynte në odë dhe t'i puthte flokët e thinjur mbi ballë, ta shtrëngonte në gji dhe t'i thoshte: «Mos u bëj merak për mua, moj nëne!»

Dhe kishte ikur nga shtëpia përmes një nate me shi e vetëtima. Uji i rridhte çurg nëpër trup, por kjo s'e pengonte fare të nxitonte hapin, sikur të qe nisur në një rrugë që do të

sosej shpejt. Kishte ardhur më në fund ai çast që të nisej për larg. Kishte menduar shumë herë për një nisje të tillë. Në Tabakhane Mysli Çakshiri, Mulla Aliu e Sollomoni flitnin me net të tëra për udhëtimet nëpër vendet e Lindjes. Ata i mbushnin tregimet e tyre me ngjarje trallisëse, me qyte të e vende që ndizeshin si mirazhe në mendjen e tij. Në to mbretëronte begatia dhe gëzimi, në taverna mbledheshin poetë e filozofë të mëdhenj, që bënë një art mahnitës. Mjaftonte t'i dëgjoje dhe të bisedoje me ta, dhe atëherë do të bindeshe për madhësinë e tyre. Një natë, kur Haxhiu kishte recituar një vjershë, Mysli Çakshiri e kishte dëgjuar me dorën të vënë si kaush në vesh dhe në fund kishte nxjerrë gjuhën.

— Nuk di, more djalë, ç'është bota, ti, — kishte thënë ai. — Këto janë ca bejte fshatari që s'ka parë asgjë nga dynjaja. Kështu bëja edhe unë kur isha i ri, por, kur pashë botë me sy, atëherë e kuptova ç'është arti.

Haxhiun kjo e kishte goditur rëndë. Ai kishte ulur kokën dhe faqet i qenë bërë prush. Ajo bota për të cilën i fliste Çakshiri ishte tepër e largët për të. Ai ishte një djalë i thjeshtë, që rrihte shajak me kopan dhe qepte xhoka. Bota për të ishte Berati, brigjet e lumit, kopshtijet, Tabakhania, njerëzit e lagjes, shokët që kishte. Kurse Çakshiri kishte qenë deri

në Persi, kishte qenë deri në Mekë. Kishte parë Stambollin, kishte bredhur e nga nuk kishte bredhur. Dhe qe kthyer që andej burrë i thyer e bënte vjersha të filla:

*Për sa rrëfejnë myxhizatë,
për shënjtëritë që janë vatë,
mos më lër bënë iftar thatë,
imzot, mos më lër pa kahve!*

Që nga ajo mbrëmje që e qesëndisi kështu Çakshiri, Haxhiut i qe ftohur Tabakhania dhe kishte ndier një zbrazëti përbrenda. Nuk do të bëhej dot poet pa parë dynja me sy. Kjo ishte diku, si diçka e paarritshme, diçka si përtej mjegullës, përtej jetës. Ato vende dhe ata poetë e filozofë që kishte ndeshur Çakshiri, ai nuk do t'i ndeshte kurrë, ata ishin për të si qenie përtej varrit.

Ndërsa ecte prapa Meremxhesë, atë natë të takimit të parë me të në pallatin e Osman pashës, Haxhiu ndiente një emocion tronditës, sepse kjo vajzë vinte nga ajo botë e largët... Përpara saj ai qe mpirë e hutuar, sikur i qe trashur gjuha dhe i qenë ngathtësuar lëvizjet. Ç'dinte ai? Ç'mund t'i thoshte ai një vajze që ishte aq e shkathët dhe e zhdërvjellët? Asaj i kishin thënë se Haxhiu ishte poet. Por ç'poet ishte ai përpara syve të saj?

Dhe, sikur ta dinte, ajo e kishte pyetur se ku kishte qenë e ç'vende kishte parë. Haxhiu e kishte ndier veten shumë ngushtë atë çast, i ishte dukur vetja tepër i parëndësishëm dhe i pavlerë. Kishte hak ai Çakshiri, kishte shumë hak. Kështu pati menduar Haxhiu, ndër-sa një valë e nxehtë gjaku i qe ngjitur në fytyrë. Pastaj kishte ndodhur e gjithë ajo, që lexuesi e di aq mirë tani. Prapa asaj merramendjeje nga Meremxheja, fshihej diçka më e thellë dhe më trallitëse që e ndiente turbull, në mënyrë të paqartë. Nuk e dinte si i pati zënë fole në mendje kjo dëshirë. Mbase nga shpotitë e Çakshirit? Dhe ja, ishte nisur në këtë rrugë të largët, kishte çarë dheun mes për mes dhe kishte mbërritur më në fund deri në këtë qytet të çuditshëm me emrin Samarkandë. Ku i kishte gjetur forcat ta shtypte ndjenjën e një malli zhuritës që e kapte herë pas here kur i kujtohej gjithçka që kishte lënë pas? Nëna, Berati, shtëpia, Hylla, netët buzë Osumit, këngët e tij nëpër dasma, ditët dhe stinët e qytetit të tij, gurët e kalldrëmeve dhe bile gjëra tepër të parëndësishme, që nga ky mall merrnin vlera tepër të larta? Pa këtë mpirje të përgjithshme forcat kushedi se ku do ta kishin lënë, kushedi në ç'pikë të rrugës së tij do ta kishin bërë të plandosej përtokë e të kthehej e të zvarritej andej nga kishte ardhur. Po tani?

Haxhiu çoi dorën te gryka, sepse i bëhej

sikur po mbytej nga një lëmsh i madh. Kishte dashur të merrte një sy gjumë, të mblidhte veten disi, por kjo ishte e pamundur. Me kurriz të mbështetur pas një muri, përmes errësirës gjysmë të tejdukshme të natës, ai dallonte katër kupolat e mëdha të mauzoleut të Shah-Zindit dhe portën e madhe me hark në hyrje të tij. Kishte parë edhe kështjellën e qytetit, edhe Bibi-hanin e Timurit, mauzoleun e Gur-Emirit, Ak-sarajin, xhaminë e Abdi-Birunit, observatorin e Ullugbegut. Ca ndërtesa me një përfytyrim në kllapi a në ëndërr të çuditshme me emrin Samarkandë. Si kishte rendur tre vjet drejt këtij grumbulli gurësh që u kishin dhënë formën e mureve, të kupolave të minareve e që u kishin vënë emrin e një farë Shah-Zindi, të njëfarë Timuri, të njëfarë hoxhe Ahrara? Për një Meremxhe? Për një emër që ndriste si guri i unazës që i dha ajo? Si ishte e mundur t'i qe errësuar gjithçka që kishte pasur të dashur e të shtrenjtë para këtij emri? Ah, i kishin dalë borxhit të gjithë, i kishin thënë «jo»! si Nezimi, si Bukriu, si i ati por shkëlqimi i emrit të saj e kishte bërë të vinte deri në këtë skaj, ku nuk kishte asgjë për të, asgjë, asgjë, veç atyre formave të ftohta e të huaja gurësh me emrin Samarkandë.

Në Anadoll kishte ndeshur ca mjeshtër shqiptarë që ndërtonin një xhami. Si të gjithë shqiptarët që haste në rrugën e tij, edhe ata

u gëzuan në fillim me të, por edhe u habitën,
madje edhe deshën ta kthenin nga ajo rrugë
që kishte marrë kuturu.

Mblidhi, shokë, e bëni benë,

të mos kaptojmë Përmenë,

Gjirokastrën, Tepelenë.

Në Përmet të mgremë furrë,

në Seres mos vemi kurrë.

Ç'ka bari që s'bin në qafë?

Nga lotët që derdhin gratë.

Mos më qaj, moj gushëbardhë,

ika e të lashë me barrë.

Ku e kishte dëgjuar këtë këngë? Te cilët
bashkatdhetarë, mbledhur kokë më kokë, që
qanin këto halle për njerëzit e për vendin e
tyre? Ia kishin pikur shpirtin Haxhiut ky mall
e kjo brengë që shtrihej në tërë shpërndarjen
e shqiptarëve të ikur nga vatrat e tyre, por
nuk e kishte besuar se do të klithte edhe
vetë ashtu, siç klithte shpirti i tij tani.

U ngrit. I dhimbte gjithë trupi. Shpirti më
keq. Rrotulloi kokën në të katër anët. Tani
ishite aty dhe asgjëkundi. Ishte një udhëtar
që s'kishte mbërritur kurrkund. Përpara? Ku të
shkonte më përpara? Prapa? Oh, tani e dinte
fare mirë se sa larg kishte shkuar. Ngriti kokën
dhe pa qiellin e pafund. Nën cilin yll qeshesh
e argalishesh tani, moj Meremxhe? Në Buhara?

Në Teheran? Në Erzurum? Në Ankara, Aleksandri, apo...

Po gdhiehej, Haxhiu shpiu këmbët. Në qindra mëngjese qe zgjuar kështu i drobitur, po brenda kishte dritën e shpresës. Kjo dritë ia hiqte lodhjen dalëngadalë, sapo nisej për rrugë, gjymtyrët i ngroheshin dhe e ndiente veten të lehtë. Tani këmbët i rëndonin si plumb. Nëpër rrugët e qytetit nisën të dukeshin lëvizjet e para. I ngjanin tepër të largëta këto lëvizje, figura të errëta që shkonin poshtëllart si nëpër mjegull. Në mbrëmjen që shkoi, i qenë ngjitur pas dy çuna të vegjël, që donin të qeshnin me të, sepse u qe dukur i marrë. «Ja, ja shtëpia e Serdar Ali Hanit», — i bëhej sikur thoshin ata dhe kukurisnin me njëritjetrin. Po ta shihnin përsëri këtë mëngjes, kishte rrezik ta ndiqnin me fishkëllima.

Nga e djathta dukeshin dy drurë të lartë dhe më tej një sërë sukash të ulëta e të rumbullakëta. Në mes tyre ishte rruga nga kishte ardhur, një rrugë e ngushtë, e thatë dhe plot pluhur të verdhë. Një ditë larg që andej ishte një fshat i vogël ku Haxhiu kishte fjetur një natë. Matanë tij shtrihej një fushë në një luginë, të cilën Haxhiu gjithashtu e mbante mend mirë. Me një shpejtësi të çuditshme i kujtoheshin vendet njëri pas tjetrit, kudo nga kishte kaluar. Diku matanë tyre, në pafundësi, ishte Berati. Zemra i rrahu me vrull. Iu

bë sikur pa mëngjesin që binte në brigjet e Osunit, nënën që ishte ngritur aq herët dhe bënte trahananë, babanë që rrinte te çardaku dhe pinte duhan...

Këmbët nisën ta shtynin përpara. Drurët dhe sukat nisën të afroheshin, Samarkanda po mbetej prapa. Haxhiu i Frakullës nuk shikonte më me kokën lart, por i mbante sytë përdhe dhe në mendje i lëvrinin qindra mendime. Fjalët që i mblidheshin nga skaje të ndryshme, sikur rëndnin njëra pas tjetrës dhe zinin vend në vargje, në strofa, duke u ujditur në mënyrë të tillë, që të shprehnin gjithë atë rrapëllimë që ziente në shpirtin e tij. Ato sikur bërtitnin e ulërinin, ishin gjithë tërbim, brenge, mall, vaj, ankim; qortim, ato herë buçitnin fare pranë, herë jepnin shenjë se po vinin për të numëruar gjithë ato që kishin ndodhur. E para është gënjeshtër, thoshin një grumbull fjalësh të rebeluara, që vërtiteshin për të dalë si shpërthim i një dufi. O gënjeshtër, e liga dhe e prapa, o fytyrë e djallit, që na paraqitesh si zanë dhe na fton nëpër gremina! O dehje e hashashit, që na vjen me erën e trëndafilave, o gjumë i ëmbël me një zgjim të llahtarshëm! Ajo është si tymi, ajo është si tymi, bërtitnin ca fjalë të tjera. Tymi që shkakton kaosin. Ujku të duket si qengj, humnera si dystinë, i huaji si yti. Tymi, tymi është ndër të parët, megjulla. Dehja, dëgjonani ne,

dehja është ajo që bie shkatërrimin. A e dini ç'bëri Tamerlani me fisin e Marlehanëve? U dërgoi një karvan sheqer dhe hashash. Këta e futën nëpër kazanë e zien dhe e pinë. U dehën për vdekje. Tamerlani i theri e bëri një piramidë me kokat e tyre. Dëgjonani ne, dehja, s'ka si dehja. Gënjeshtër është, tymi është, dehja është, këto s'i kundërshton njeri. Po pse e beson gënjeshtër, o njeri? Përse dehesh? A nuk i ke mendtë në kokë, o i shkretë?

Hee! Hee! (shprehur me ironi)
Bashkë me të tjerët, i bëri një pyll të madhë me kokat e tyre.
E për të bërë shprehje të shprehjeve të tjerëve.

Hee! Hee! Në Berat ish një i ri,
emrin ia thoshin Haxhi.

Hee! Hee! Mendtë në kokë nuk i pati,
gënjeshtërën pëlqeu, i ngrati,

Hee! Hee! La baba e la nëne,
për një vajzë Merëmache.

Hee! Hee! Merëmache e bukurë
në sy e kish puthurë

Hee! Hee! me buzë të purpurë.

Hee! Hee! Ec, i tha, të vish me mua,
djal' si ti s'kam par' e s'dua.

Hee! Hee! Haxhi Frakulla i shkretë
e besoi me të vërtetë.

Hee! Hee! La Beratit e nënenë,
mendoqi prapa Merëmachenë.

Hee! Hee! I thosh zëmres: ti, mos qaj,
se Haxhi nuk ka faj.

Meremxhe e bukurë
mendjen ia kish shthururë.

Meremxheja si një yll,
thikë e ftohtë në myll.

Nga Berati iku djali,
tre vjet rrugë bëri, i ngrati.

E prit larg një Meremxhe,
qiell i pafund me re.

Gënjeshtër! Gënjeshtër! është e para, e kemi thënë. Meremxheja e bukur i tha fjalë që tronditin edhe gurin. Gënjeshtër! Atje vërtitej e priste me mall të pashuar Meremxheja e sfilitur nga dashuria për të. Sytë i mbante nga rruga dhe i tronditej zemra sa herë që shihte dikë që i ngjante atij. Dhe Haxhiu rendte.

Tymi, tymi. Gënjeshtër është, por tymi mbulon rrugën dhe njeriu nuk di nga shkon. Dhe, kur del një ditë larg të gjithëve, kur e sheh veten se nga e ka qorrrollisur tymtaja, oh, sa e mjerë i duket vetja, oh, sa e mjerë!

Qiell i pafund me rê,
e pabesa Meremxhe.

Haxhi Frakulla i shkretë,
në rrugë të largët tre vjet,
dheun çau anembanë,

*gjer atje në Samarkandë.
Por gjëkundë nuk e gjeti
Meremxhenë e tij, i shkreti,
Meremxheja nëpër botë
si ylberi përmbi tokë.*

*— Mbahu, zemër, mos më ler,
Meremxheja si ylber.*

Haxhiu i Frakullës ndjeu se i ra diçka e nxehtë në kokë. Po lindte dielli. Rrezet e zjarrta shpërthyen nga kreshtat e një mali që dukej si një pirg pluhuri vigan. I kredhur në mendimet e veta, ai kishte shkuar larg nëpër rrugën e fushës, të thatë sikur të mos kishte rënë shi prej një mijë vjetësh. Ktheu kokën prapa. Samarkanda me kupolat, minaret dhe kullat e larta mezi dukej përmes asaj përshkënditjeje të fortë drite. Diçka e hirtë, e thatë dhe me atë ndjellje që i bënte turpit të tij, që s'e larin dot gjithë detet. Qenë habitur me të, kishin çapëlyer sytë, pastaj e kishin parë me shpoti, u qe dukur i rrjedhur e i marrë, pastaj e kishin tallur, kishin dashur të argaliseshin si me një mendjelënë, që s'di nga shkon e nga vete. Të gjitha këto Haxhiu i ndiente më fort tani, larg atyre kupolave të hirta, sepse atje mpirja e përgjithshme, që kishte ndier pas zgjimit nga gënjeshttra, kishte qenë më e hidhura dhe më e forta. Ky zgjim ishte sikur

të kthehej në një botë tjetër. Ishte zhdukur përnjëherësh drita, ishin tharë si përrenjtë malorë hovet e shpirtit të tij. Të gjitha i kishte parë në një ëndërr të gjatë. Ç'kishte dashur ai, gjer këtu? Me një ndjenjë habie, Haxhiu i Frakullës shikonte rreth e rreth fushën e thatë dhe gati i vinte të klithte nga ankthi dhe tmërri i një gjëje të frikshme. Ky vendi i huaj e i panjohur tani sikur nuk ishte më tre vjet larg Shqipërisë, por treqind, tre mijë. Qindra shkretëtira të tilla duheshin kapërcyer për të arritur atje. Dystinë e pafund, e kuqërremtë, qiell me një shtrirje të pafund; rrugë gjithashtu pa fund. Larg dukej një varg malesh me shpate të kaltra. I buçiti në vesh një klithje e gjatë, me një zë që thërriste plot ankim e brengë. Ishte kënga e Shtegtarit të Vetmuar:

*Bahçesiz barsëz adam,
hajvasëz, narsëz bu adam,
bu dyniada jarsëz adam...*

Ishte zëri i Meremxhesë përtej mjegullave, ishte caku i paarritshëm, një ëndërr inatndjellëse, tallja vetë, me kukurisma therëse e me sy të ftohtë si shpata.

Zu Haxhiu të zihetë,
me vetvetenë të grihetë:
— Qene mendje, ku më çove?
Gënjeshtëren qysh e besove?
Qysh m'u bëre, moj havale,
qysh më fute në kto halle?
Doje vendin e bilbilit,
doje ern' e trëndafilit,
more rrugët arrati,
muhaxhir pa shtëpi.
Meremxheja në saraj,
fukaraja fukara.
Tallet me ty, Haxhi, e qesh,
nga mendja jote e ke peshqesh.

I. qe rrudhur balli nga dhembja dhe në zemër i rëndonte një peshë e hidhur. Dielli nisi të digjte. Duhej të ecte. Përpara s'kishte asnjë dru që të bënte hije. Por duhej të ecte, të ecte.

V

Rrugën nga Samarkanda në Stamboll e bëri për njëzet e një vjet. Kjo nuk kishte qenë rrugë, por ndërrim i herëpashershëm i vendit të banimit.

Haxhiu asnjëherë nuk pati shpresë se do të kthehej në Berat. Pasi udhëtonte me javë

të tëra, ndiente një rraskapitje e një dëshpërim të tillë sa, kur gjente ndonjë strehë për të futur kokën dhe një krodhe bukë për mbajtur shpirtin, thoshte me vete se do ta ngryste jetën aty. Kalonin kështu një muaj, dy, një vit, dy, pastaj niste ta brente një mall që i ngjitej dhe s'e lëshonte dot. Atëherë merrte përsëri torbën e nisej. Sikur çelej e përtërihej në këto nisje. Në sy i ndizej një dritë e re dhe gjymtyrët i ndiente të gjallëruara. Po rrugët, dielli dhe pluhuri e dërrmonin, largësitë e pamata e dëshpëronin, sëmundjet dhe uria e sfilitnin, dhe ai, me të parë kupolat e minaret e një qyteti të ri, me të gjetur një punë e një strehë pranë fshatrave me mure qerpiçi, që herë i dilnin në suka të verdha argjili, herë në fushë të hapët, lëshohej rrëzë ndonjë muri, shikonte botën me dëshpërim dhe thoshte: «Këtu, Haxhi! S'ke ku vete më tej. Kështu qe e thënë, zëre se vdiq». Forcat e lëshonin nga dita në ditë, trupi iu ter e iu mpak, fytyra iu mbush me rrudha të thella dhe flokët iu thinjën krejt. Burrë ende dyzet-dyzet e pesë vjeç, ai ngjante si një plak në moshë të thyer, i vuajtur e i drobitur.

Në Stamboll e mbajtën si çirak në dyqanet e tyre ca shqiptarë që merreshin me tregtinë e duhanit. Haxhiu qe bërë i heshtur. Shpesh dilte në breg të detit e rrinte me sytë të mbërthyer diku larg për orë të tëra.

Në një nga këto ditë hasi marinarët e një anijeje ulqinake. Kapedani ishte një burrë i shtruar e zemërbardhë. Atij iu duk tepër e çuditshme dhe e jashtëzakonshme historia e Haxhiut. Iu dhimb aq shumë Haxhiu, sa iu mbushën sytë me lot. «Ani, — i tha, — kah të shkoj për Ulqin, kam me t'nxjerrë ma parë ty në Vlonë. Paske mote, bre burrë, larg njerëve të tu.»

PJESA E TRETË

Bukriu mbajti këmbët para portës. Ndjeu se e kishte tepër të rëndë atë takim pas kaq vjetësh. Në Berat u përhap menjëherë lajmi i kthimit të Haxhiut të Frakullës. I pari që e pa, qe tellallë, Neziri i Halimesë që kthehej nga pazari. Tek Ura e Goricës Haxhiu kishte mbetur në këmbë duke parë poshtë, nga shtrati i lumit. Nezirit ia kishte tërhequr vëmendjen xhybja e tij e grisur, këpucët e shkatërruara, ajo torba gjithë arna, pluhur dhe zhul. Ç'ishte ky njeri? Nga kishte mbirë ky shtegtar plak me flokë krejt të thinjur, me fytyrë të hequr e të zeshkët? Nën xhybe i dukej një xhamadan me breza të kuq. Shallvaret, ndonëse me

arna të mëdha, dukeshin që dikur kishin qenë jeshile. Neziri mbajti këmbët dhe u mbështet te parmaku. Priste një çast ta shihte në fytyrë, ta hetonte se çfarë bënte, të merrte vesh nga vinte e nga shkonte. I panjohuri sikur kishte shtangur duke parë Beratin. Trupi i dobët i hepohej herë-herë përpara, thuase do ta lëshonin këmbët e do të rrokullisej përdhe. Pastaj ai u çapit ngadalë, donte të ecte përpara, por nuk mundej. Neziri pa se si ai u mënjanua nga rruga e tij, zbriti dy-tri çape në pjerrësinë e bregut të lumit dhe u ul në hijen e një rrapi. Aty u përkul mbi prehrin e vet dhe tundej para-prapa, ndërsa nga mjekra i binin pika lotësh. Tellalli kapsalliti sytë dhe, sikur t'i kishte krisur diçka tepër e dhimbshme në zemër, rendi për tek ai.

— Çfarë ke, o vëlla, ç'të ka gjetur? — e pyeti, ndërsa mornica të ftohta i kalonin nëpër trup.

Tjetri, në atë drobitjen e vet, nuk u nxitua të kthente kokën nga ai. Nxori një copë rreckë nga xhepi dhe fshiu sytë, hundën, fytyrën. Pastaj drejtoi trupin dhe pa tellallin që kishte vënë një gju në tokë dhe po e shikonte nga afër. Neziri vuri re se sytë e të panjohurit vërenin si në një ëndërr, pa u përqendruar dot. Buzët i kishte shtrënguar fort dhe diç që gurgullonte në gjoks, e rreshkur. Nuk foli, vetëm hoqi thellë dhe psherëtiu. Pastaj rregu-

lloi torbën në shpinë dhe u ngrit. Gjunjët mezi i drejtoi; i kapi ata fort me pëllëmbë dhe rrudhi fytyrën. Pastaj u çapit përpara, duke e tërhequr zvarrë kindin e xhybes që i varej në sup.

Neziri kishte mbetur në vend nga habia dhe, duke rrotulluar sytë nëpër degët e rrapit, vriste mendjen të kujtonte se ku i kishte parë ata sy, me ç'fytyrë i shëmbëllente fytyra e këtij udhëtari që kishte hasur rastësisht. Dhe befasi i buçiti në vesh: Haxhiu! Po, po, ky ishte Haxhiu i Frakullës, që e kishin qarë me kohë. Ishin po ata sy, po ajo fytyrë, po ato tipare. Siç ishte me gjurin në tokë, brofi në këmbë dhe e ngjiti, pothuaj këmbadoras pjerrësinë e bregut. Kur doli në rrugë, vuri re se si koloviteshin trupin e Haxhiut dhe torba e tij me arna. Ishte mesditë me diell, rruga ishte bosh dhe Nezirin e kapi një si ngërç në grykë, kur shihte atë trup që lëkundej, duke lëshuar një shoshë hije të këmbët e veta.

— Haxhi! — i thirri përmes një buçime të brendshme. Nuk i besohej se ai njeri do të kthente kokën. Mos i kishte vetëtitur një imazh i kotë tellallit, që i kujtonte një njeri për të cilin që folur shumë? Nuk mbahej mend që kur që harruar ai. Dhe ja ku që dukur plak njeri, i përhumbur e i vvarë, sikur të kthehej nga udha e vdekjes. Përçethja e këtij çasti sikur shkriu menjëherë kur udhëtari mabajti kë-

mbët e ktheu kokën. Nezirit i rrahu diçka si kopan i rëndë në gjoks. Rendi me krahët hapur, i trallisur e i ngashëruar dhe shkoi dhe e mori në qafë, Pastaj e largoi nga vetja, e hetoi duke bredhur sytë në fytyrën e tij dhe i tha:

— A je Haxhiu, apo shoh ëndërr?

Ai gati u tremb, sepse Haxhiu ia kishte ngulur sytë në një pikë të fytyrës. Balli i qe rruddhur sikur mendja e tij po pësonte një përmbysje katastrofike për të kujtuar diçka. Pastaj diçka u këput atje brenda, fytyra iu rruddh, flegrat e hundës i lëvizën si në përmbajtjen e një ngashërimi dhe e vuri kokën në supin e Nezirit. Një si rënkim i rëndë i dilte nga thellësia e gjoksit, gjithë trupi i dridhej e i lëkundej, fuqitë vinin dhe e lëshonin, derisa më në fund u var i tëri pas tij dhe supin ia bëri qull me lotët e nxehtë. Pa e ditur se si, duke i lëmuar dorën e duke i fërkuar kokën e thinjur, edhe Neziri kishte qarë një copë herë bashkë me të. Pastaj ai ia kishte marrë fytyrën në dorë, e kishte puthur në të dyja faqet, sepse kështu i bëhej se e ngushëllonte më mirë dhe, duke u përpjekur të mbante veten, i kishte bërtitur me një zë të panatyrshëm.

— Pse qan! Ja ku erdhe, ja ku jemi! Hesht, të keqen Neziri, mos qaj!

— Siç mbledhen zogjtë me atë thirrjen e kënd-

gës së tyre të pakuptueshme, ashtu nisën të mbledheshin edhe njerëzit nga ilajmi i kthimit të Haxhiut të Frakullës. Neziri i kishte vënë njerën dorë në mes dhe ecte krahas për krahas me të, ndërsa pas turmave njerëzve bëhej më e madhe. Kërcitnin kanë portash e dritarësh, trokëllinin këpucë e nallane nëpër kalldrëme të gurta, përshpëritnin fjalë të thëna vesh më vesh, si në një ceremoni mortore. Neziri, me një përkujdesje dhe gjallëri të çuditshme, e kthente kokën andej-këndeje dhe bënte shenja që të mos i flitnin, sepse ishte si një qelqe që mund të plaste nga çasti në çast. Dhe njerëzit e vështrojnë Haxhiun si vjedhurazi, i rrinin larg e larg dhe zgjatnin kokat, duke u munduar të mos bënin zhurmë.

Para portës së vet Haxhiu mbajti këmbët dhe me një përqendrim të thellë pa kanëat e saj të brejtura nga krimbi. Neziri, si i trembur se mos e gjente gjë në këtë çast, zgjati grushtin dhe trokiti. Portën e hapi një vajzë pesëmbëdhjetë vjeçe, e hollë dhe e gjatë me ca sy të ëmbël bojë gështenje.

— Është çupa e Tafilit! — i tha Neziri Haxhiut.

— Ku është Tafili? — foli më në fund Haxhiu.

— Në dyqan, — tha vajza, që u nemit duke parë këtë plak me rroba të çuditshme dhe atë turmë njerëzish që kishin qendruar në qoshe

të rrugës. Sytë e tij shprehnin një ankth të papërmbajtur dhe, si të mos duronte dot më; i rrëshqiti nga duart Nezirit dhe bëri përparë.

— Haxhi! — i thirri Neziri me zë të fortë. — Je burrë e mos bëj kështu. Nënata dhe ballarët si kemi gjithë jetën.

E kishte kuptuar fare mirë Neziri atë vrull që mori drejt derës së shtëpisë Haxhiu i Frakullës. Ia lexoi fare mirë atë ankth në sy, atë pritje gjithë drithërimë për të mësuar në i kishte gjallë nënën dhe babanë. Babai po bënte gjashtëmbëdhjetë vjet që kishte vdekur, nëna, në vjeshtën që vinte, mbushte dymbëdhjetë.

Haxhiu mbajti këmbët dhe ktheu kokën nga miku i tij. Pastaj pa çupën e Tafilit që rrinte në këmbë në mes të oborrin, pa kuptuar ende ç'po ndodhte. Neziri i bërtiti asaj, si gjithnjë, me zë të panatyrshëm:

— Lëviz, moj çupë, është xhaxhai yt, Haxhiu!

Ajo e hutuar dhe e tronditur, kërceu përpara, shtyu derën e shtëpisë dhe e mbajti hapur. Haxhiu përkuli kokën e hyri brenda, duke tërhequr osh kindin e xhybes së grisur.

Po bënte gjashtë ditë që kishte ardhur Haxhiu, Berati ziente nga ky lajm, por ende, përveç Nezirit dhe atyre që e panë kur erdhi, nuk e kishte takuar njeri. Rrinte brenda dhe Tafili thoshte se nuk fliste, nuk të jepte përgjigje, dhe më të shumtën e kohës, ditën dhe

natën, flinte. Vetëm në mbrëmje merrte postiqen, e vinte në çardak dhe rrinte e shihte Beratin.

Bukriu trokiti. U dëgjua krisja e derës së shtëpisë nga brenda dhe hapat e Tafilit që erdhi e hapi portën.

— Fle, apo zgjuar është? — pyeti Bukriu.

— Tani u ngrit.

Bukriu bëri përpara dhe ngjiti shkallët me dërrasa të vjetra, që kërcitnin nga hapat e tij. Në dhomë Haxhiu nuk ishte. Dukeshin xhybja e vjetër, varur në një gozhdë dhe qemania, lënë aty mbi buhari që atëherë kur ai kishte ikur. Qe errur e vjetëruar shumë druri i saj, telat kishin zënë një pah pluhuri e ngjanin si të ndryshkur. Bukriut i erdhi vetëtimthi në mend koha kur ishin të dy të rinj dhe me atë qemane shkonin e këndonin andej nga bahçet në bregun e Osumit. Iu fanit Haxhiu i ri, me baluket e zeza që i binin në shtegun e ballit të gjerë, trupi i tij i hedhur dhe i fortë. Tani thoshin se ishte bërë një grusht njeri, qe plakur, drobitur e zbardhur krejt.

Dëgjoi një kollë të lehtë aty në çardak. Ishte një çast tepër i rëndë për Bukriun. Nuk i besonte që dy hapa më tej ishte miku i tij i vjetër, qarë e harruar prej kohësh.

— Aty je, o Haxhi? — tha Bukriu me zë të lartë dhe bëri për nga çardaku. Ulur në postiqe, me kurrizin mbështetur pas murit, ndërsa

shkonte nëpër gishta kokrrat e një palë tespiheve të verdha, Haxhiu shikonte si binte mbrëmja në Berat. Ai ktheu kokën, dhe Bukriu, duke buzëqeshur me zor, vuri gjurin në tokë e, ndërsa mendohej të mbante një dridhje të buzës, i tha:

— Ore, po luaj, të më takosh! Apo e harrove Bukriun?

Haxhiu buzëqeshi hidhur dhe tundi kokën. Ngriti krahët, e rroku Bukriun në qafë, e shtrëngoi dy-tri herë fort pas vetes dhe i hapi vend në postiqe që të ulej.

— Ka gjashtë ditë që ke ardhur dhe... Po të, si je, qysh ia çon, ç'bën? Më kot më paskan thënë se je plakur, kokoroç qenke fare.

Haxhiu hapi gojën të thoshte diçka, por pastaj priti fjalë të tjera t'i vinin në mend dhe u mug e u rrudh në atë mundimin e vet. Bukriu nuk e ngau më. Dëgjoheshin kokrrat e tespiheve që binin njëra pas tjetrës.

— Ti je Bukriu, — tha Haxhiu më në fund me një fije zëri. — Të njoha. Sapo më fole, ta njoha zërin. Si ke qenë, more Bukri, si ia ke çuar?

— Mirë, ja, si më sheh, Po ti, na thuaj, si ke qenë, qysh ia çove, nga ishe e ku ishe, si ke rrojtur?

— Si kam rrojtur! — Haxhiu uli sytë. sikur të numëronte kokrrat e tespiheve që

shkonte nëpër gishta. Tundi kokën. Pasi një heshtje e gjatë, të cilën Bukriu nuk guxoi ta prishte. Më në fund Haxhiu ngriti sytë nga ai dhe pyeti: — Nezimi rron?

— Ka vdekur. Po bën nëntë vjet.

— I shkreti!

— E gjetën të vdekur në shtëpi. E mundoi shumë në fund një sëmundje frymë, nxihej e mbetej pa gojë.

— I shkreti Nezim! Sa e kam dashur dhe sa më ka dashur! Dy-tri herë jam nisur të dal nga shtëpia, të veja e të pyesja për të, por s'më kanë bërë gjunjët. Ja, sikur e dija që kishte vdekur, ashtu si edhe për nënenë e babanë tim. S'rron njeriu përjetë, s'rron, i gjori. Lindim, rritemi, plakemi dhe vdesim. Kështu është jëratisur kjo dynja. Ja, u plakëm edhe ne, o Bukri! Ç'njerëz ke, ç'fëmijë?

— Kam katër djem.

— Plot paske, shtëpia plot.

Haxhiu sikur kapërdiu një komb që i mbeti në grykë. Ai i uli përsëri sytë te tespihët e veta dhe miku i tij i shikonte profilin e hequr e të dobësuar. Ia shtrengoi zemrën një angushtim i fortë, sepse në zërin e Haxhiut ndjeu një hidhërim të patreguar. Kishte ikur vërtetë jeta e tij, që plakur e kishte mbetur i vetëm. Po atë? Si kishte shkuar puna e saj? A e kishte hasur andej nga rrugët që bëri? A që martuar,

kishte pasur fëmijë, a ç'i kishte ndodhur? Kroi zërin dhe e pyeti:

— Po ajo, Haxhi, si të shkoi puna me të?

Haxhiu, vetullngrysur ngaqë s'i vinin kollaj fjalët e tjera për mes fjalëve që zienin brenda tij, picërroi sytë të përqendrohej. Për çfarë gjëje e pyeste Bukriu?

— Na thua, e takove prapë a s'e takove, u martove a s'u martove?

— Lëre atë! — tha Haxhiu dhe u mug. — Lërmë, o Bukri, ç'më pyet? Shihmë dhe kup-toje vetë. Jeta ime shkoi dhe ja si u bëra.

Haxhiu u var dhe heshti. Pasi kështu një kohë e gjatë, Bukriu nisi të shqetësohej. Të fili i kishte thënë se ai kështu bënte shpesh. Thoshte disa fjalë dhe e kyçte gojën, sikur humbte në një botë tjetër. Por Haxhiu foli përsëri:

— Këtu më paskëshit, harruar të gjithë. Babanë dhe nënenë, si gjeta, shokët e miqtë më paskan qarë me kohë, ja, jam i gjallë e s'jam i gjallë.

— Haxhi! Harruar nuk të kemi, por, pse të të gënjej, si na e ka marrë mendja se do të vije më. Ca thoshin se kishe vdekur, ca të tjerë thoshin se ishe martuar me të dhe rroje, si pasha.

— Si pasha! Bukri, s'mbërrin njeriu dot atje. Na gënjëjnë e na tallin, këtë thua. Mjerë

kujt i priset mendja të kërkojë ujë nga gjar-
pri. Këtë gjë kërkova unë dhe ma shtinë hel-
min në zemër. Lashë vatan e lashë shtëpi, po
paska një mallkim të rëndë për atë që ikën
larg vatanit e larg shtëpisë. Të zënka buka, të
vraka dhe ja, të bëka për fibret. I them vetes:
pika të rëntë, o Haxhi! Doje vendin e bilbililit
ti, të ta jepnin për sytë e tu të bukur. Të ta
jepnin ata që kanë edhe gurin, edhe arrën, që
bëjnë hyqmin. Kush na gas në këtë meqan,
vesse për të na tallur e për të na bërë lolo?
Hee, t'i kisha këto mend atëherë! Por iku dhe
shkoi ajo kohë... Unë e di ç'kam hequr! Një
mijë herë kam thënë se do vdisja pa mbërritur
edhe një herë pranë shtëpisë, pranë shokëve
dhe miqve të mi. Por më ka mbajtur gjallë
një amanet që doja t'jua thosha të gjithëve në
Berat: mos rendni pas së kotës, mos rendni
pas së huajës! Jua them unë, Haxhiu i Fraku-
llës, këtë:

— Mire e thua këtë fjalë, — tha Bukriu.

— Të pata thënë që atëherë që ta llije atë pu-
në, por s'më dëgjove! Pata edhe unë faj, e di,
që të prura ato fjalë. Më ka vrarë vetja shumë.

— Ishe një sebeb më shumë ti, Bukri. Fajin
ma kishin të tjerë. A rron Çakshiri?

— Rron.

— Bre! Rron?!

— Qindin po mbush, s'kujtohet të vdesë.

Hee, Çakshir, Çakshir! Duanë e të huajit kë bërë gjithë jetën. Ka prishur shumë mendje kjo dua ja e të huajit. Edhe Nezimi i shkretë kë shtu e kishte pësuar. Iku e shkoi e ku nuk shkoi, po gjëkundi mirë nuk gjeti. Erdhi dhe u kthye me jetë të gjymtuar, me art të prishur. Ika dhe unë, shkova e nga nuk shkova, gjer në fund të botës thua j, dhe humba jetën time, shiri m'u bë çorap, se nuk ujdiste dot në dhë të huaj. Por kam mësuar mjaft tani. Bukri! Sa mirë bërë që erdhe. Sikur ma hoqe lodhjen. Me Tafilin kam pasur zor të bisedoj, nuk më ka ardhur për mbarë. Dalim! Dua të shoh Berat in, dua të kem edhe një njeri me vete, se kam frikë mos më lënë këmbët.

— Ngrihu e dalim bashkë, — i tha Bukri.

Haxhiu u ngrit.

Ata zbritën përmes tregut të bakërpunuesve, pastaj u vërtitën nga kulla e sahatit. Kur po kalonin në sheshin para pallatit të Uzkurlit, u dukën fenerët e Tabakhanes dhe tryezat e saj nën hijen e drëthkave.

— Shkojmë e pimë një kafe atje! — tha Haxhiu me një si komb në grykë që i zinte zërin.

Shumë fytyra Haxhiu nuk i njihte. Ai u ul me Bukriun në një tryezë nga kreu dhe të gjithë i prenë bisedat e shikonin nga ai. Kishte aty mjaft djem të rinj, poetë e oratorë që kishin dalë gjatë kohës që ai kishte munguar.

Ç'art kishin ata? Kush që shquar gjatë kësaj kohe mbi të tjerët? Haxhiu i Frakullës, duke, i parë, fytyrat një e nga një, mendohej ta gjen, te vetë këtë enigmë. Diku, nga një kënd, dikë kush u ngrit e i foli me një zë disi të ngjitur, të dobët, me vërshtëllima si të gjarprit. Ishte vetë Mysli Çakshiri, i rrëgjuar e me kokën që i dridhej.

— Na thuaj një merhabá! — tha Çakshiri.
— Mos e mbaj veten më të madh, se kur kemi qenë ne andej, zotrote s'dije ç'ishte dynjaja!

— Të mos e dija fare, më mirë do të që, o Çakshir, — tha Haxhiu.

Çakshiri lëshoi një vërshtëllimë. Po qeshte gjithë sarkazëm.

— Të paska parë ajo dynja, o Haxhi, nuk e paske parë.

— E, pashë dhe ia ndjeva lezetin, o Çakshir. Shih si më ka bërë ajo jallane, le të ma ketë zili kush të dojë. Le të dëgjojmë këta djem të rinj. Dua të di si e bëjnë shirin këta. Bëjeni këtë adhap, o djem, jua di për nder.

U ngritën dhe recituan ca djem të rinj. Haxhiu i dëgjoji sikur t'i përpinte. Njëri nga ata i kujtoi veten në rinj, me atë zërin e butë e të ëmbël, me ato vargje të rrjedhshme që i këndonin zemre. Pastaj djemtë iu lutën të recitonte edhe ai diçka. Iu mblodhën rreth tryezës, e shikonin me ca sy që u ndrinin gjithë

giltërsi dhe mbanin frymën në pritje. Çakshiri, me atë kokën që i dridhej, kishte zgjatur edhe ai qafën që nga tryeza e tij. Haxhiu i Frakullës ndezi një duhan, pastaj drejtoi trupin e tha:

— Kam bërë një shir për udhëtimin tim. Shkova, o djem, gjer në Samarkandë, gjer në fund të botës, se mendja më tha se do gjeja andej lumturinë. Xhyben e grisur gjeta, halllet e fakinit, që s'rrëfihen dot me fjalë. Ja, dëgjoni:

I rash' botës rreth e qark,
zemra se ç'm'u bë tërë gjak.
Tre vjet shkova për atje,
që të kthehesha njezet e tre.
Më lij dora, më lij këmba,
hoqa shumë vojtje të rënda.
Shpesh nuk kisha se ç'të haja,
fukarë ish tërë dynjaja.
Dhe i kam thënë betes me mërzi:
Paske qenë i marrë, Haxhi,
si njeriu që në jetë
kërkon tërfil me katër fletë!
Tërfilli me katër fletë
është shtëpia jote vetë.
Mbajeni mend këtë fjalë:
larg vatanit, zë një mall
që të djeg, të përvëlton,
si një gur i rënd' peston.

Hasa në vende të largëta
shpirtzhuriturë për vatra,
për vatra e për shtëpi,
për vatanin Shqipëri,
muhaxhirë dhe ushtarë,
anekënd dheut shpërndarë.
Porosi më dhanë me gojë,
si Nezimi që këndoi:

— O shokë, mos na harroni,
se jemi në dhé të huaj.

Një të falur na dërgoni,
bari në tre-katër muaj.

Do t'ju jap një amanet:

Kur të shihni fusha, male,
të ju falni me shëndet

prej Nezimit me shumë halle!

Dhe me duf që zemra s'mban
jam mallkuar me fjalë shafran:

— Hej Haxhi, ç't'u shtir adhapi!¹⁾
kërkove ujë nga gjarpri!

Ik, Haxhi, prej syresh u hiq,
këtë ahval²⁾ mos e ndiq!

Isha djalë, isha i ri,
ç'më mbet prej vetes tani?

Meqan³⁾ e bilbilit kërkova,

1) mundimi

2) punë

3) vendim

zënda¹⁾ e fakirit fitova,
 Mahir²⁾ desha të bëhesha në shir,
 po shiri m'u bë rric e trazirë,
 se shiri është si një pemë,
 në dhë të vet lëshon rrënjë.
 Bukës shpesh i them ekmek,
 për «zakon» përdor «adet»,
 bëhet fir fjala shqip,
 buk' — ekmeku në shir ngjit.
 Nga vetja e kam këtë faj
 dhe i them zemrës: mos qaj
 për xhubegrisurin Haxhi,
 që veten më s'e njeh tani.

Çakshiri u ngrit me zhurmë nga karrigia
 dhe iku. Njëpërmjet asaj dridhjes së kokës
 ai sikur thoshte një mijë fjalë mllafi e
 kërcënimi. Shumë sy u kthyen dhe panë
 si me frikë andej nga iku Çakshiri. Bukriu
 qe zbehur. Haxhiu i Frakullës shikoi mi-
 kun e tij dhe ky i afroi kokën e i pëshpëriti:

— Kot e mbrehe me atë qen. Do shkojë
 të të rrëfejë në hyqymet tani. Turqit janë
 egërsuar shumë. Kam frikë se do të të futin
 në burg.

1) fati

2) i aftë, i zotj

Haxhiu shikoi buzagaz djemtë që e vërenin dhe tha:

*Disa miq, disa jaranë,¹⁾
që më rrëfejnë vetfanë,²⁾
në Zindan³⁾ thonë më venë
dhe atje ma bëjnë benë.
Hajde, le të jem si të jem,
s'më vjen keq pse heq alem⁴⁾,
Veç në këtë fanë alem⁵⁾
aman kujtdo të mos i them.*

Ai u ngrit.

— Ju qofsha falë, o çuna, — tha ai. —
Më gëzuat zemrën që ju pashë. Ju pafsha
gjithmonë mirë!

Haxhiu ecte në kalldrëmin që ngjitej në
bregun e lumit. Po binte mbrëmja dhe mbi
urë qenë ndezur fenerët. Diçka e butë iu
shpërnda nëpër gjithë trupin. Ishte në Berat.
I bëhej sikur po dëgjonte një këngë. Ishte
këngë, apo i bënin veshët? Apo ishte ai gë-
zimi i tij, që më në fund, i plakur e i dro-
bitur, shkelte nëpër kalldrëmet e qytetit të

1) të dashur

2) besnikëri

3) burg

4) mundime

5) botë e rreme.

tij? Këtu e njihet çdo gur, këtu i çlodhej
shpirti. Një prushërimë e nxehte ia skuqi faqet
si në djalëri, fjalë malli dhe dashurie nisën t'i
buitnin nëpër mend, duke u renditur në var-
gje. E ndiente zemrën të lehtë, se e kuptonte
që në të po mbruhej poezia, amaneti i tij, mos
rendni pas së kotës, mos rendni pas së huajës!
Këtu shikoni, o djem, në vendin ku ju ka rënë
koka se s'ka më të mirë sesa ai. Për të përpi-
quni, për të punoni! Këtë jua them unë, Ha-
xhiu i Frakullës, që u gënjeva nga gënjeshtër.

**DASMA E
SAKOS**

117 Kato' e' yilite' odo' qur' ...
 shpisi. Ije' pruhertine' e' asse' ...
 si' ni' djalde'. Ijale' nalli' dhe' ...
 buhain' nepet' mendi'. dula' ...
 gje'. E' ndilote' ...
 qe' ne' te' po' ...
 rendet' pas' ...
 Kato' shkonte' o' djoni' ...
 loka' ...
 qind' ...
 shiu' e' Frakullës, ...

DASMA E
SARKOS

nësh me bërruca në shpinë, qenë veshur me argjendin e bardhë të brymës. Kishte ardhur vjeshta. Kishte kapërcyer hapësirat e fushës me hapin e pandjerë dhe ja ku qe shfaqur tani në këtë mëngjes me mjegull dhe me atë qetësinë e thellë që të trondiste.

Sakos sikur i qe ngjitur zemra në grykë, kaq shumë dhe kaq fort i trokiste. Ai nuk mund ta përmbante dot këtë rrahje zemre dhe ndiente se i qenë mpirë bërrylat dhe gjunjët. Ja, mbi shtratin e përroit mjegulla sajonte një shirit të gjatë si gjarpër. Ky gjarpër i bardhë zvarritej fushës dhe humbiste atje larg, atje te kodrat, atje te kavakët, atje te pyjet e dushkut që dukeshin si në ëndërr... Ja, që matanë kavakëve të largët u duk figura e një gruaje... Jo, jo! Kjo s'ishte një grua dosido dhe e panjohur... Kjo ishte nusja e Sakos. Nusja e Sakos, që vinte nëpër fushën e madhe, nëpër livadhet e kriphit dhe nëpër livadhet e marinave. Kishte vënë në kokë një shami me oja të shndritshme si kristalet e brymës, kishte veshur jelekun me temina që e shtrëngonte fort në bel, çitjanet e mermerit... mermeri ishte i bardhë si prej ajri dhe prej drite dhe shpërndante nëpër fushë erën e trëndelinës.

Sakoja kapsalliti sytë. Jo! Nuk kishte atje asnjë nuse që të vinte drejt tij. Ndiente se i digjnin sytë dhe i qe mbledhur në grykë një

lëmsh i madh. Asnjë nuse nuk kishte atje që vinte drejt tij. Atje përpara shtrihej vetëm fusha e madhe e kredhur në heshtjen e vjeshtës. Gushëkuqi, me sytë si rruaza, të zeza, lëshoi një cri-cri dhe fluturoi drejt gjerdheve...

— Sako! O Sako!

Kjo që thërriste ishte Meja, plaka pukaxhi-je. Zëri i saj ishte i hollë. Ajo kishte dalë te dera e konakëve të vjetër dhe kishte vënë dorën si strehë te shamia e kokës.

— E, moj Meje, ja!

Sakoja u ngrit. Diçka e rëndë iu var në gjoks. Meja donte ujë për bukët, dru për çerrepët.

— Mbush qyporet, Sako, dhe na bjer ca dru!

— Mirë, moj Meje, ja!

Pusi ishte në fund të kopshtit dhe Sakoja mori dy qyporet e mëdha.

Tani, në mëngjeset e vjeshtës, Sakos i dhe mbnin gjunjët. Diçka si ngërç e shtrëngonte në kyçe. E shtrëngonte aq fort, sa mezi çapitej, ngëc e ngëc, përmes dhembjes dhe dihatjes. Ah! sikur i sokëllinte së thelli. Nuk e kishte më atë forcën e parë. Një rrjetë e hollë thinjash po i endej pranë tëmthave dhe përpara, te flokët e ballit. Fytyra i qe ngrysur shumë. I qe krijuar një rrudhë vertikale midis vetullave, sytë e kishin humbur atë shkëlqim.

qimin e rinisë dhe tani më shumë shikonin përdhe.

Sakoja i shtriu fort këmbët, i shkundi që të largonte atë dhembje të mallkuar. Nga ecja trupi iu ngroh, gjaku nisi t'i lëvrinte më me vrull dhe ai e ndjeu veten më mirë.

Kur u kthye nga pusi me qyporet e mëdha të ujit në dorë, pa në ballkonin e sarajit Alush beun, që kishte dalë atje të shikonte oborrin. Tani që ftohej moti, ai vishte një dolloma të gjatë me gajtanë argjendi dhe në kokë mbante një skufje të qëndisur. Me barkun e fryrë që i kërcente përpara dhe me fytyrën e verdhë si brumi, dukej tepër i mërzitur dhe nopran.

— Ai-ha, ai-haaa! — lëshoi një thirrje, që s'merrej vesh pse e bënte. Pastaj u shtriq, haploi gojën dhe rrotulloi sytë nëpër oborr.

«Plaç të preftë, mor gjidi dem e soj derri», shau me vete Sakoja, ndërsa fytyra iu err dhe një inat si zjarr iu ngjiti përbrenda.

Sakoja ia çoi qyporet e ujit Mejës. Plaka bukaxhije ishte mbështjellë nga avulli i një tymi atje mes çerrepëve të saj. I kishte përveshur mëngët gjer te bërrylat dhe djersët ia kishin mbytur atë fytyrën e imët dhe plot rru-dhaq Sakos i ishte mbledhur një lëmsh në grykë. Ai u lëshua mbi turrën e trogozit që ishte atje në fund, në qoshen prej kallami. Ishte pikë e vrerë. Këtë ia tregonin fytyra e

murrëtyer dhe ajo dihatja e thellë që ia ulte
 eria ngrinte gjoksin leshtor. Plaka bukaxhije
 i la një copë kulaç të ngrohtë në dorë. Kjo Sa-
 kon e preku thellë. U mbush me frymë, ve-
 tullat iu rrudhën. Ishte tepër i mallëngjyer.
 Sesi i ishin bërë mendja dhe shpirti. Tym,
 tym... — Hë, të keqen nëna, haje! — i tha me zë
 të butë Meja, kur pa se Sakos i kishte mbetur
 kulaçi në dorë, — Haje, o Sako, bir! —
 «Ah, moj Meje, sa të mirë e ke atë ze-
 mër!» Sakos mend i dridhej buza nga mallën-
 gjimi. Mbase prandaj dhe ishte ulur këtu, te
 konaku i bukaxhijes. Ai nuk kishte njeri tjetër
 që ta donte më shumë se ajo. Shpesh me mend
 ai e quante si nënën e vet. Kur kishte qenë i
 mërzitur, ajo ia kishte marrë kokën në gju-
 një dhe ia kishte lëmuar flokët me duart e
 rrëshkura. Kishin njëzet e pesë vjet që puno-
 nin bashkë në këtë derë-beu, që atëherë kur
 Sakoja ishte djalë i ri. Tani që ka ardhur vje-
 shta... Sa vjeshta u bënë, moj Meje, që kalojnë
 kështu? Por Sakos tani i vjen rëndë t'i thotë
 plakës diçka. Edhe plaka e ka humbur shpre-
 sën. Ajo ë kuptonte fare mirë Sakon, prandaj
 ia dhë me aq dhembshuri copën e kulaçit. Një
 si dallgë i buçiti thellë në gjoks atij. Sa vjesh-
 ta u bënë kështu? Sa herë ka rënë bryma mbi
 gjerdhë dhe sa qindra qerre nusesh me qilim
 të kuq kanë kaluar në udhën e fushës?

Sakoja hodhi sytë nga dritarja e konakut dhe shikoi fushën me mjegull dhe me brymë. Atje larg, në horizont, dukej një varg i vogël kodrash të ulëta. Kodra plot rrëzoma me dhë të bardhë, matanë tyre ishte gjoli i madh që nuk dukej, por që Sakoja e njihte pëllëmbë më pëllëmbë. Atje, rrëzë atyre kodrave, ka qenë shtëpiza e tij, një kasolle kulmvogël si kërpudhë... Kasollja kishte njëzet e pesë vjet që nuk ishte më. Sakos i bëri zemra krrak si nga dhembja. Eh, kanë kaluar njëzet e pesë vjet që atëherë.... Në rrëzomat e kodrave verës hapnin vrina për të ndërtuar foletë peligorgat. Sa të bukura ishin ato peligorka me bark të verdhë, me krahë bojë qielli, me pulpa të kuqe si gjaku te bishti. Si ylberë vërtiteshin mbi kasollen e Sakos... Sakoja ishte një djalë fare i ri atëherë dhe i hovte zemra kur shikonte këtë vullë peligorgash që thoshin e ç'thoshin me njëra-tjetrën me atë gjuhë plot cicërima. Tokë nuk kishte, por i ati, dhe pastaj ai, ushqeheshin me peshkun, me stikët e pishave, me orenditë prej druri që dinin t'i gdhendnin aq mirë, me argatllëk, me çtë mundnin. Pastaj babai kishte vdekur. Më pas i vdiq dhe nëna. Mbeti fare i vetëm në kasollen e tij, i vetëm, 15-16 vjeç djalë, i vetëm, pa të afërt. Sakoja fërkoj grykën. Seç i ishte mbledhur atje si gur. Ke hak, or Sako, ke hak. A të kujtohet.. Hee, çfarë më thua, more

xhan! I kujtohen Sakos, si nuk i kujtohen!
 Nuk i harron Sakoja kurrë. Sakoja, mban
 mend shumë, i mban të gjitha, i mban mend,
 ja, sikur kanë ndodhur vjet, sikur kanë ndo-
 dhur dhe... Ja, ato livadhet e Varosheve në
 qershor. Livadhe, po çfarë livadhes! Seç ki-
 shte një gëzim në një ditë nga ato ditë qer-
 shori, sikur fluturonte. I ngjante, sikur ishte
 pendë-pendë i lehtë. Çfarë do t'i ndodhte që ishte
 aq i gëzuar? A të kujtohet, o Sako? He, si nuk
 më kujtohet, o xhan! Kisha hyrë në pyll atë
 ditë, për të prerë një degë frashri për rreth
 djepi. Nga Varoshet seç erdhi deri tek unë një
 si këngë. Vura veshin: ishte kënga e një çupe
 fshati që ruante gjelat.

Të keqen dada ju, ore gjela,

Oh, — hoe, oh — hoe,

Ju, or gjela, harabela,

oh, — hoe, oh — hoe...

— Or Sako, po çfarë thua me vete ashtu?
 — e pyeti Meja, që e kishin mbytur djersët.
 Sytë e saj dukeshin si të trembur. Çfarë?
 Sakoja e kishte thënë me zë atë këngë? Eh,
 moj Meje, xhan, s'e kam mendjen në vend
 prandaj. Ti ke qënë vete e re, do ta kesh
 edhe ti ndonjë histori që s'e harron
 kurrë. Edhe ti e thua ndonjëherë
 me vete atë, se njeriu ka plot histori

që i thotë me vete dhe i pëlqen t'i kujtojë gjithmonë. Po kujtoja unë... a e ke njohur Selën e Dadan Manit ti? Ja, për atë po them. Ajo u këndonte gjelave atë ditë, te livadhet e Varosheve. Mua s'më mbante vendi. E kisha parë Selën edhe herë të tjera; ishte moshatare me mua ajo. Kjo Sela, duke u rritur dhe duke u bërë goxha vajzë. E imët që vërtet, po kishte gjithë ata flokë dhe ata sytë... si të them unë i shkreti. Ishin si lule liri, si lulja e manushaqes, nuk e di mirë se ç'soj të bukur ngjyre kishin ata. Brenda tyre sec' kishin një si hije, një si thellësi uji, një dritë...

E lashë sëpatën, mora shkopin dhe bëra për nga Varoshet. Më hovte zemra dhe më thahej buza. Isha shtatëmbëdhjetë vjeç djalë atëherë; nuk ecja, por fluturoja. Nuk doja t'i dilja Selës ballë për ballë, doja t'i afrohesha fshehur dhe ta kundroja nga afër. Se ç'më kishte hipur ashtu atë ditë. Mbase nga ai zëri i saj që vinte nga lugu i ca livadheve.... Atje ajo ishte vetëm me gjelat, vetëm në gjithë ato Varoshe që ende s'qenë bërë për t'u kositur e ku s'ndihej xhan-xhin njeri. Iu afrova e iu afrova, ja sa ta zija me dorë dhe u fsheha në ca muzhdakra. Sela qëndronte në këmbë me kurriz nga unë, me një purtekë në dorë. Gjelat dhe pulat e detit qenë shpërnda-

rë nëpër barin e gjatë dhe ndiqnin karkalecat. Scsi bëri ajo dhe u kthye nga ana ime. Leshrat i lëshonin hije te faqet, sytë nuk ia shihja mirë, se ia mbulonin hijet e qerpikëve. Fytyrën ia kishte marrë dielli, ia kishte pjekur atë lëkurën e butë të mollëzave dhe qafën. Ajo e çoi dorën pranë fytyrit dhe vuri gishtin te gurmazi, (kësh-tu bënin këto baresha, e dridhnin gishtin te fy-tit, që t'u dridhej zëri), dhe ia nisi përsëri:

— Të keqen dada ju, ore gjela, —
Oh — hoe, oh — hoe...

Meja mezi pëngrinte çerepin për ta vënë mbi tepsinë e bukës. Trupi i saj i hollë e i rreshkur qe thyer më dysh dhe rënkonte. E kishin tretur zjarri dhe punët këtë të shkretë. Gjithë ato bukë që duheshin për argatët dhe hyzmeqarët i bënë ajo. Sakoja hovi në këmbë:

— Dale, Meje, ta vë unë.

Ai e mori çerepin dhe e vuri mbi tepsi.

— Më mbush edhe dy qypore me ujë, të keqen, o Sako! — i tha Meja. Zëri i saj sikur i lutej. I duheshin dy qypore ujë, kishte shumë argatë beu atë ditë për mbledhjen e misrit, i duheshin të vinte shumë çerepë në zjarr.

— Më mbush edhe dy qypore ujë, të keqen!

Sakoja mori qyporet. Kur kaloi përmes oborrit, beun nuk e pa më në ballkon. Kushedi

nga ishte gremisur, dreqi! Andej, matanë fu-
shës, po dilte dielli. Një diell vjeshte, përmes
reve të përskuqura, përmes mjegullës. Në
gjerdhe po trëtej bryma. Bryma, si një ëndërr
që e tretë zgjimi. Por Sakoja ishte kredhur në
mendimet e veta. I qe ndehur një si vakësirë
në gjithë kraharorin. Tani ishte me Selën, atë
ditë të largët qershori... Sela u këndonte gjela-
ve e Sakoja seç ndiente diçka si të përqethur
nëpër trup. I hipi në kokë që ta ngacmonte.
E ngriti shkopin dhe e lëshoi rrënaksi drejt
gjelave, që hovën përpjetë. Sela e preu kën-
gën dhe po shikonte gjithë habi rreth e rreth.
Sakoja u ngrit nga vendi ku qe fshehur. Ajo
lëshoi një klithje të lehtë frike.

«Uh, ti, or dreq; qenke?! Bën si i shkalluar,
sikur je i vogël!»

«Dëshia t'i vras këta gjelat e tu», — i tha
ai buzëgaz.

«I vret, po të ha dreqi. Ik, shiko punën,
se...»

«Oh, na trembe! Ja s'dua të iki.»

«Mirë, i them lalait dhe ta tregon ai.»

Ajo e mbante kokën të kthyer nga ana
tjetër, e skuqur dhe e zemëruar. Sakoja rrinte
pranë saj dhe buzëqeshte.

«Qenke e eger ti, moj goca e Dadanit, s'e
dija.»

«Jam, s'ka ç'të duhet ty. Ik, se ta tregoj
te lalait pastaj.»

«Po sikur unë të të kërkoj te lalai, ç'do bësh ti?» — i tha ai, duke u munduar ta shihite në fytyrë.

Vajza u kthye me rrëmbim dhe, e skuqur flakë, ia priti:

«Të më marrësh të keqen! Hajde ik, nuk më njeh mua ti. Nà! — dhe e goditi sa i hante krahu me fshikullën që mbante në dorë. — Do ikësh, apo të vete të thërres lalanë?»

Sakoja kishte mbetur si i shtangur në këmbë. Fytyra e saj që bëri lulëkuqe, leshrat e rënda i patën rënë prapa dhe ata sytë e bukur në bojën e lules së lirit e shikonin gjithë egërsi. Ai nuk mund t'i shqiste sytë nga sytë e saj. Veshët i bucitnin, zemra i rrihte fort dhe diçka i ngjitej nga brenda si zjarr.

«Oj?! — ia bëri gjithë habi. — Të sjellur që bëke!»

«Po si kujtove, ç'më di mua ti! Hajde, do ikësh, apo...»

«Sillmë edhe një herë, Sela, s'ka gjë», — tha ai me zë të dridhshëm dhe fryma i doli e rxehtë nga gryka.

Vajza uli kokën dhe ia plasi të qarit. Ajo i vuri gjelat e detit përpara, duke u rënë kurritzit me fshikull e duke logoritur e dënesur me vete:

«Ta tregoj unë ty... aj, aj, aj! Prit, pa do të shohësh... aj, aj, aj!»

Sakoja rrinte në këmbë si i trallisur dhe

shikonte një planë djerse në shpatullat e ngushta dhe të rrumbullakëta të vajzës. Ajo qante e dëneste, ofshante e kërcënonte ndërsa ndiqte gjelat me purtekë përmes barit të gjatë, të pjekur nga vera. Vazhda e purtekës që e goditi pranë zverkut i përcëllonte, po nuk ia shuante dot një rrëqethje që i buronte së thelli. Zemra i shkallmonte kraharorin dhe gju-njët i qenë prerë krejt. Jo, nuk ishte nga fshikulla kjo. Nuk ishte as nga frika e kërcënimeve të saj. Ishte diçka tjetër, diçka tjetër, Oh, sikur ta kishte qëlluar edhe një herë, ta qëllonte me atë dorën e vogël dhe përmes atij vështrimi të egërsuar të syve të kaltër, që i dukeshin aq të bukur, aq të bukur...
...Çikriku i iku Sakos nga dorë dhe kova shkoi e u përplas me zurmë në fund të pusit. «Plaç, e lanetisur!» Ai e rrotulloi litarin gjersa kova u mbush, pastaj nisi ta ngjiste. Piklat e ujit rridhnin nga vrimat e saj, rridhnin pikla të mëdha që bënin poshtë e që kumbonin atje thellë. Uji lëkundej dhe Sakoja e shikonte veten herë të copëtuar, herë të dallgëzuar në ujën e pusit, që lëkundej e hapej rrathe rrathe. Në gjerdhe dhe në gëmushat e zabelit çurkulitnin mëllenjat.

Qyporet e ujit i dukeshin plumb të rënda. Nuk e kishte nga lodhja këtë, as se e kishin lënë forcat. Ishte i vrarë përbrenda ai, i vrarë sipuna e asaj valakës, që plagën e ka në rrë-

një dhe lulen e than në majë. Nuk i bënin më këmbët e duart për asgjë. Njëzet e pesë vjet... tëmthas po i thinjeshin, djemtë e rinj i thërritnin xhaxha. Shkoi? Kaq e pati jeta?

Meja diç deshi t'i thoshte, po Sakoja ishte bërë tym. Ai shkoi drejt konakut të tij, prapa oborrit, te haurët që kishin qenë dikur për kujaj. Një konak i vogël sa një zgëq, po që ai e kishte rregulluar mirë. Qëndroi të dera, mërrahje të vrullshme zemre. Jo, nuk mund të hynte brenda Sakoja. Kishte një javë që nuk futej dot në konak, prandaj flinte në grazhdare, në lëpushkat e misrit. Atje brenda... i çahej zemra tani nga keqardhja. Mbështeti kokën te çiqiveja dhe ndjeu se iu njomën sytë... Ah, po të ligështohet zemra, morë Sako! Sesi të është bërë kjo zemër tani, sa kollaj / që prekesh! Sa kollaj! Atje brenda... atje brenda Sakoja ka një krevat të madh martesor dhe një djep. I ka bërë vetë, se Sakoja është një gdhëndës që ia gjen shokun në gjithë dherat e buta të Fushës së Sipërme dhe të Fushës së Poshtme. Ka shumë vjet që krevati martesor qëndron i rregulluar në qoshen e konakut, me një kuvertë të bukur që ia kishte lënë e ëma. Pranë krevatit është djepi. Në rrathët e djepit dhe në harapinat e tij Sakoja ka gdhëndur gjithfarë zogjsh dhe lulesh. Ky krevat ka vite që qëndron i paprekur, me çarçafët që ia ka larë e palosur Meja, me dy jastëkë të qëndisur te

kreu, me dyshek, vërtet prej thesi, por të mbushur me gëzhuta liri, që Sakoja i ka shkri-fëruar e qëruar me thonj. Nuk ka fjetur kur-rë në atë krevat. Përherë ka shtruar gunën në tokë, fare pranë krevatit, është mbuluar me një velenxë të vjetër, dhe gjumi e ka zënë duke prekur me dorë këmbëzat e djepit.

Mbi çatitë e çifligut fluturuan pëllumbat e egër. Krahët e tyre rrahën ajrin me vërshe-llimë, derisa u zhdukën atje tej. Sakoja hapi derën e konakut dhe hyri brenda. Kuverta e krevatit, në gjysmerrësirë, dukej aq e bukur me ata shiritat e verdhë dhe të blertë që kry-qëzoheshin! U ul te qoshja, në rrogozin e vje-tër. Njëzet e pesë vjet. Ah, ore Dadan Mani! Përse nuk ma dhe Selën atëherë? Pas asaj ngjarjes në Varoshe, Sakoja nuk e hiqte dot mendjen nga ajo. Kur kishte ardhur vjeshta, oh, vjeshta! Atëherë krisin ngado daullet e dasmës, nëpër rrugët gjysmë të përbaltura e gjysmë të thara duken qerret e nuseve mbuluar me qilima të kuq, turmat e krushqve me baj-rakët në ballë e në majë të bajrakëve, mollët e kuqe. Në një vjeshtë të tillë, i thoshte nëna, do të bënin dasmën. Ajo do t'i gjente një nuse të bukur si ylli, një nuse që të mos e kishte asnjëri, se edhe ai, biri i saj, i vetëm, thoshte ajo, ishte si ylli. Dhe Sakos, ndërsa skuqej ngaqë i vinte zor nga këto fjale të në-nës, i bëhej sikur shihte ditën e dasmës, së

tij dhe nusen që zbriste nga qerrja, në mes të këngëve të dasmorëve. Nusja e kishte trupin si bilonjë, sytë i mbante të pulitur. Sakoja kishte shkuar te Feti Prozhka që t'i thoshte të shkonte te Dadan Mani për të kerkuar Selën për nuse. Feti Prozhka ishte mik i babait të tij, njeri i mençur dhe zot i fjalës: «Mallbu, a ta jep Dadan Mani, more bir?» — i kishte thënë ai. «Ne e anente, or xha k'eu! — ia kishte kthyer Sakoja. Një boshllëk të madh ndiente në gjoks. Dadan Mani vërtet mund të mos e jepte të bijën te një djalë fare i këputur si ai. Vajzat donin t'i jepnin në dyer të mira, që të mos hiqnin keq për bukën e gojës, si në vajzëri. Kurse kasollja e Sakos mezi rrinte në këmbë. Brenda kishte një dorë leckë dhe orendi të vjetra, jetesën mezi e nxirrte me peshkun që zinte në gjol, me djepat e gdhendjet. Feti Prozhka shkoi te Dadan Mani dhe u kthye kokëvarur. Kishte ndodhur ashtu siç kishte thënë: Dadan Mani nuk e jepte...

...Goja i qe bërër helm nga duhani që pinte. Nuk kishte ngrënë asgjë atë mëngjes. Te grazhdaret argatët prunë qerret e para me misër të zhveshur. Sakos nuk i rrihej dot në një vend. Ishte vjeshtë, koha e dasmave, që e trondiste aq fort. Ai u çua e doli. Dielli qe ngritur lart. Qe tretur bryma nëpër gjer-dhe, nga tretja e saj kishin mbetur pikla të

vogla që xixëllonin. Argatët me qerret, si kishin shkarkuar, po shkonin prapë në ara. Sakoja shkoi pas tyre. Ecte anë mezhdave, me setrën e vjetër prej shajaku varur në njërin krah. Sytë i mbante përdhe, i humbur në mendimet e veta. Ah, more Feti Prozhka! Ai u bë sebeb që e pruri në këtë derë bejlerësh, Feti Prozhka. Eh, mor xha Feti, ndjesë paç, ku e dije ti, ku e merrje dot me mend? Se Bakëm beu do të më mbante si biçim bir për shpirt..., Bir për shpirt mua, shpirti i atij qeni! Po ku e dije, o xha Feti, kujt ia mori mendja! Atëherë u ndodha keq vërtet. S'kisha me se ta mbaja shpirtin gjallë. Goxha llafe të mira ishin ato që më tha atëherë Bakëm beu. Të punoja, pa babë e nënë do të më bëhej ai. Do të më bënte dasmën, do të më jepte një konak, do të rroja si njeri.

Dielli i vjeshtës po ngrohte tokën. Rrezet e tij i binin në kurriz. Një therje që ndienë në ijen e majtë, nga ecja, sikur po i shkonte. Po i çmpihej trupi. Argatët ishin në arat nga e majta, matanë, prapa shkurreve të marinave, po ai nuk u kthye andej. Hyri në livadhet e kriphit dhe mori për nga pylli i dushkut, atje te Kodrat e Rrahmanit... Ku ta dinim, more xha Feti!...

... Kishte ardhur xha Feti në kasollen e tij atëherë. I kishte thënë se e kishte rregulluar

me beun të shkonte tek ai. Kasollja e Sakos po rrëzohej krejt. Bakëm beu vuri kontroll në pyll dhe nuk të linte të prisje një dru për të bërë një qepër, të bëje një furkë, të bëje një tra. Gjuetinë e peshkut në gjol e ndaloi, se këtë punë nisi ta bënte vetë me dalanin që hapi në pyllin e pishës. Sakoja nisi të shkulte zhuka e të bënte litarë, po edhe këtë punë Bakëm beu, i imët e me kokë të shogët, me sy të jeshiltë e të vëngër, copë e trokë e i pistë si një lipsar, e ndaloi. Ai vuri njerëzit e vet të shkullnin zhuka dhe të bënin litarë. U nis e vajti te Bakëm beu. Ishallah i dilte ashtu siç e kishte thënë Feti Prozhka. Mbase beu vërtet e bënte bir për shpirt. Sakoja ishte i ri, i fortë, i papërtueshëm në punë. Duart i kishte të arta. Nuk ia përtonte Sakoja për asgjë. Kushedi, mbase do të zbardhte edhe për të një ditë e bukur. Kushedi... megjithëqë Bakëm beun e njihnin të gjithë si njeri nopran, koprrac e makut. Shtëpia e vjetër e tij nuk kishte parë dorë ustai qysh kur qe ndërtuar. Me ato mure të trasha e pa gëlqere, me dyer e dritare pa bojë, me një kopsht të madh thurur me driza, a thua se kjo monstër me sy të vëngër që të shikonin përherë me inat, ishte fukaraja më i këputur e jo zoti i madh i çifligut me emrin Belikja e Etemit, që kishte prona të panumëruara. Brenda shtëpisë së tij të madhe sa një katana, rrallëkush kishte

mundur të hynë. Thoshin se beu me hanëmin flinin në rrogos.

Sakoja e kishte gjetur atëherë Bakëm beun në oborr, ulur në një arkë dërrase, me ca kallinj misri gjysmë të krimbur, që i shkoqte në prehër. I shkurtër një pëllëmbë, me lëkurën e fytyrës të kuqërremtë si bakri, me qimet e bardha të mjekrës së parruar, atje në hijen e sarajit, Sakos ky njeri i qe dukur si magjisttar, si dervish i mjerë teqeje a si kujunxhi që shkrinte flori me havi e nishadër. Kishte mbetur në këmbë si i shastisur dhe nuk guxonte t'i afrohej. Beu nuk e çonte kokën, dhe atëherë Sakoja kishte dashur të ikte, Të vinte një herë tjetër, mbase të nesërmen, mbase pas një jave; e trembte ai bej atë ditë, e trembte. Sakoja bëri të kthehej, po në atë çast beu ngriti kokën dhe e mbërtheu me ata sytë e tij të vëngër e të jeshiltë. Diçka xixëllonte thellë bebeve të tyre, a thua se kishte parë një gjarpër që donte t'i shtypte kokën.

— Pse u ktheve dhe ike. — e pyeti me zërin e tij të hollë, të sertë e plot inat.

— Unë, o bej... ja, thashë se je i zënë me punë zotrote.

— Me punë... hi, hi, hi! Hajde, puthi dorën beut, pa e di unë, mos më gënje, ke dashur të vjedhësh ndonjë gjë ti, dreq. Të dërgoi Feti Prozhka. E kam mik, dua t'i bëj një të mirë. Hajde!

Ai i zgjati dorën e hollë e plot damarë. Një dorë e ftohtë akull. Sakoja vuri buzët në kurrizin e saj.

— Ama; ma puthe, ma dh... me nder, — dhe Bakëm beu e fshiu dorën pas jelekut. — Hë, do të vish te Bakëm beu? Do të të bëj bir në shpirt, bej do të të bëj. Këtu do të të martoj e do të të gëzoj, këtu edhe do të bësh katan-di. I thashë Feti Prozhkës, hajde, s'ke ç'bën fill i vetëm si qyq! Po më ke sharë ti, e di unë, më ke sharë. Pa ule një çikë kurrizin! Hë, more, ule një çikë kurrizin, sa të të bie me shuplakë. Hë, na! Ke thënë se D:këm beu të ka prerë koromanen. E ke thënë, apo s'e ke thënë?

— Nuk e kam thënë.

— Nuk e ke thënë? Po çfarë ke thënë? Çfarë ke thënë ti, kur qehajai im s'të la të hyje në gjol për peshk e për zhuka? Nuk the ti që qenka i pangopur Bakëm beu? Pa ule pak zverkun, ule, se, po t'u ngrita, të bie me shkop pastaj. Hë, na edhe këtë dackë për ato fjalë që ke thënë. Se Bakëm beu e ka bërë një sy qorr e një vesh shurdh. Nuk e di unë që vete zë nga ata zogjtë e dheut ti, peligorga, si u thonë, dhe i shet? Hë, more, i zë, apo nuk i zë?

— I zë... dua të mbaj frymën gjallë, o bej!

— Heee! E shikon? Jezit! Dua unë pa të lë, se peligorgat s'janë mall belik. Ku i hapin foletë ato? Në tokat e mia. Po kokrrën e be-

reqetit, që ushqehen, ku e gjejnë? Në arat e mia e gjejnë. Hë, more, fol, bëj apo s'bëj sikur nuk shoh unë?

Sakoja kishte mbetur në këmbë pa ditur ç'të thoshte. Beu, që nuk i qeshte fytyra kurrë, kishte hapur çipin e buzës me një ngërdheshje që të ngrinte gjakun. I dukeshin dy-tre dhëmbë të krimbur dhe ata sytë e jeshiltë i qenë vëngëruar më shumë.

— I hedhim prapa kurrizit këto, nashti do të vish tek unë, — (tha ai. — Heee, hohoçe, na, na! Ç'do të të tregojë beu tani, po s'do më gënjesh!

Ai lëshoi atë të qeshurën e tij «Hi, hi, hi!» dhe futi dorën në arkën prej dërrase. Që andej nxori... Sakoja mbeti i shtangur. Ishin dy bilbila, që ai i kishte gdhendur vite më parë për Selën. Dy bilbila jo më të mëdhenj se gishti i dorës, mbi një si qerre të vogël me katër rrotëza. Pranë tyre ishte një gëmushëz trëndafili dhe atje prapa gëmushës një bareshë e re me flokë të dendur e të rëndë, që rrinte dhe dëgjonte si e mrekulluar. Sakoja ishte marrë net të tëra me këtë punë. Bareshës i kishte dhënë tiparet e Selës dhe kishte arrihur t'ia ngjasonte kaq shumë, sa shpesh çonte mollëzën e gishtit te koka e saj dhe i lëmonte flokët. I kishte vënë një si yshtëz qerres dhe, kur e shtynte nëpër truallin e shtëpisë, bilbilat lëviznin krahët dhe nxirrnin cicërime të ëmbla. E kishte mbështjellë atëherë këtë

punë të tij që s'ishte më e madhe se një kuti duhani, dhe kishte shkuar të kërkonte Selën në Varoshe, andej nga ruante gjelat e detit. Tani nuk guxonte më t'i bënte ndonjë lodër si radhën e parë. Sela ishte e sertë dhe atij nuk i hiqeshin nga mendja ata sytë e saj të bukur, nën hijen e flokëve të rëndë... E kishte gjetur Selën me gjelat e detit. Vajza, me ta parë, kishte kthyer kokën nga ana tjetër.

«O Sela!» — i kishte thirrur ai.

Po vajza rrinte pa lëvizur, me kokën ulur dhe me njëfarë fërgëllimi që ai e merrte me mend.

«Ti m'u zemërove kot... unë s'ta pata me të keq, — kishte vazhduar Sakoja dhe ndiente që zëri sesi i dilte, ndryshe: pak si i trashë dhe i dridhshëm. — Mos m'u zemëro, moj Sela. Ç'të bëra unë që m'u zemërove ashtu?»

Vajza kishte kthyer kokën menjëherë, sytë e saj shkrepnin, po s'e kishin dot atë egërsinë e parë. Ajo e kishte vërejtur një çast drejtpërdrejt, pastaj kishte ulur qerpikët si nga një këputje e menjëhershme. Sakoja ishte goxha djalë me shtat të hedhur e fytyrë të ëmbël, me sy të shkruar nën vetullat kaleshe.

«Ti paske shkalluar... do të ikësh apo... ik më mirë,» — kishte thënë Sela.

«Nuk erdha që të zihemi, të kam prurë këtë», — dhe Sakoja kishte nxjerrë nga sjetulla qerrezën me bilbila. Ai e kishte lëshuar në

tokë dhe kishte zënë ta shtynte: bilbilat përplasin krahët dhe cicërinin. Sela kishte mbetur në këmbë, e habitur nga kjo mrekulli. Sakoja shtynte qerrezën dhe bilbilat cicërinin e cicërinin.

«Merre, e kam për ty», — ia kishte zgjatur pastaj lodrën vajzës.

Ajo as lëvizte, as thoshte gjë, po rrinte kokukur, e skuqur flakë dhe qerpikët i rrihnin si të trembur.

«Merre, moj Sela! Ja, e shikon ku je edhe ti? Thuaj e gjeta dhe mbaje.»

Vajzës i kërcente kraharori nga frymëmarrrja e shpeshtë. Rrezet e diellit ia prarorin flokët dhe pa për një çast një dridhje të lehtë të kokës së saj. Sela dëneste në heshtje dhe çoi mollëzën e gishtit të fshinte një pikë lot që i rrëshqiste në faqe. Ajo ishte bërë si e mpirë dhe nuk lëvizi fare kur ai i kapi bërrylin dhe i tha:

«Merre... ç'ke ti... unë...»

I fërgëllonte zemra Sakos kur e pa Selën ashtu të urtësuar dhe si të goditur nga fjalët e tij.

«Ja ku e ke... është jotja.» Ai qe zhdukur në pyll, pastaj qe afruar fshehurazi nga ana tjetër për të parë se ç'do të bënte ajo me bilbilat. Ajo qe përkulur në gjunjë dhe shtynte qerrezën. Bilbilat përplasin krahët dhe këndonin. Vajza kishte humbur e tëra pas lodrës...

Ku i kishte gjetur Bakëm beu këta bilbila?! Sakoja nuk mori vesh më vonë se ç'i kishte bërë Sela. Ai i dinte të humbur, apo të hedhur diku. Sela qe martuar dhe ai po bënte kohë që s'e kishte parë. Tani që shihte bilbilat, i kujtoheshin ato ditë të asaj vere të largët dhe ndiente një ndrydhje të çuditshme në gjoks. Eh, or Dadan Mani! Përse nuk ma dhe Selën mua?

Bakëm beu e lëshoi qerrezën në tokë dhe e shtyu: bilbilat përplasën krahët dhe kënduan si atëherë. Koha nuk kishte mundur ta prishte lodrën e tij. Baresha rrinte pranë gëmushës së trëndafilave dhe i shikonte e mrekulluar.

— Hi, hi, hi! — përplasi duart Bakëm beu.

— Ti i ke bërë këta, more dreq?

— Po, o bej, unë.

— Më kanë thënë se bën edhe kërraba me kokë dhie, fyej, djepa, tundës, gjithfarëlloj gdhendjesh, apo jo?

— I bëj, o bej!

— Hi, hi, hi, të mori dreqi! Do të hapim një punishte, do t'i bëjmë këtu të gjitha. Ti puno, babë e nënë më ke mua, si djalë e shkuar djalit do të të kem. Të pëlqejnë këto fjalët e beut? Ashtu, shejtan! Ule një çikë zverkun, na!...

... Sakos i vinte të qeshte plot maraz. Kështu i kishte thënë atëherë Bakëm beu. Ia

dinte punës që dilte nga duart e Sakos. Një hyzmeqar për një copë bukë, përse jo. Kurse Sakoja bënte bilbila, fyej, djepa, tundës, lloj-lloj gjërash, që beu i çonte dhe i shiste në qytet. Puno, i thoshte, puno, pa do të të mar-tojë beu ty, do të të bëjë njeri.

Tre vjet pas kësaj në çiflig kishte ardhur Alush beu, i biri i Bakëm beut. Ky kishte qenë në Romë, shtatë vjet, për të bërë shkollë. E mbante mend mirë Sakoja, kur dolën për ta pritur bashkë me Bakëm beun te Hani i Zakes, në sheshin e pazarit. Alush beu erdhi me një karrocë të bukur me kuaj të bardhë. Zbriti në mes të miletit si një princ, me jakën e këmi-shës borë të bardhë dhe me këpucët lustrina që i vetëtinin. Bakëm beu, me rrobat e vjetra si një shitës vezësh, kishte shkuar drejt tij i murrëtyer nga inati, duke tërhequr nëpër pluhur sharpat e vjetra.

— T'hy, t'hy, t'hy, mor im bir, more Alush bej! — ia kishte bërë ai, duke qëndruar para të birit, me dorën si strehë mbi sytë e vëngër. — Po ti qenke vetë mbreti që ... pthu, pthu, mos të marrça mësysh!

Zëri i plakut ishte tepër inatçor, paçka se ata sytë gati të puqur te shtegu i hundës i ndrinin ngaqë njerëzia mbante frymën dhe vërente këtë zotëri të madh, që ishte vetë biri i tij. Kuajt e karrocës, të nxehur nga rruga e të ndezur nga vrapi, përtypnin mëgojëzat, kurse

Bakëm beu ngriti krahun, si të donte të mbrohej se mos binte në këmbët e tyre. «Përzëri këta, s'na duhen salltanetet», — i kishte shfryrë të birit. Bakëm beut s'ia bëje dot fjalën dy. Alushi mori valixhet prej lëkure te karroca dhe shkoi drejt kalit të vogël të babait. Bakëm beu, me lëvizje të shkathëta, ia shkuli nga dorë ato dhe ia ngarkoi në të dyja anët e samarit, mbi të cilin kishte shtruar një qilim të vjetër dhe, si e çoi kalin pranë një mezhde, ia hipi tërë inat. «Këtu i thonë Bakëm beu, more mbreti im, prandaj hajde prapa meje si një pulisht», — sikur i thoshte me këto sjellje të birit. Ai çau përpara duke u kolovitur në majë të kalit dhe Alushi i shkonte pas, buzëvatur e qejfprishur, por edhe si i tutur se mos zihej keq me plakun.

Që nga Hani i Zakes në çiflig mbante tri orë të mira. Ishte gusht dhe vapa të digjte. Alush beun e mbyti djersa dhe iu ngjiti pluhuri nëpër faqe e në zverk si zamkë. Këpuçët lustrina u bënë si zharga, jaka e këmishës vuri një gisht këllirë. Por Bakëm beu, që kishte lidhur në majë të kokës shaminë e xhepit, për t'u mbrojtur nga vapa, as që i kthente sytë që të shihte se çfarë ndodhte. Le ta dinte i biri se nuk bëhej shaka me beun e Belikes së Etemit. Në Itali e kishte çuar që të bënte shkollë, po jo t'i fluturonte mendja firi-fiu e t'i bënte paratë rrush e kumbulla. Beu

vetë hante bukë e shëllirë, kurse ai... jo, more Alush mbreti, ulu, ulu një çikë, se kështu të vijnë mendtë e të bëhet mirë. Mos shit të trasha me paratë e babait, s'i kam të tepërta unë, që më qenke ngrehur si bir pashai.

Dikur, përmes asaj rruge me vapë e pluhur, Alush beu, burrë ende i ri aso kohe dhe i pashëm, nuk duroi dot më. Djersët i kullonin dhe po i zihej fryma.

— O babā, baba! Dale, mbaje një çikë.

Bakëm beu ktheu kokën.

— S'eci dot më, po më zihet fryma.

— Po ti bëj gajret edhe një çikë. Ja, sa të mbërrijmë në çiflig dhe atje freskohemi me ndonjë gotë ujë të ftohtë.

— Nuk mundem, plasa.

Plaku nuk nxori zë tjetër, po zbriti nga kali dhe e tërhoqi për në zabel të lisave. U ulën në hije dhe Bakëm beu tha:

— Këtu nuk është Romë, more evlat, këtu është Belikja e Etemit.

— Këtu është dreqi vetë. As në skëterrë nuk bën një vapë dreqi si kjo.

— Po pse nuk theve qafën e të rrije atje?

Beut iu vëngëruan sytë aq shumë, sa të thoshe se shikonin njëri-tjetrin. Nuk i pëlqenin këto huqe të të birit. Alushin e kishte djalë të vetëm, as djalë e as vajzë tjetër. Ai do t'i gëzonte pronat e tij që s'kishin të so-

sur. Alush beu, që deshi ta zbuste të atin, tha:
— Se këtu të kam ty, kemi çifligun tonë.

Babai kishte rrudhur vetullat. Ishte shenjë kjo se i kishte pëlqyer muhabeti dhe nuk foli më.

Bakëm beu vdiq papritur dy muaj pas ardhjes së Alush beut, e kapi një dhembje e fortë gjoksi dhe s'i bëri dy ditë në shtresa. Mbas katër vjetësh vdiq e ënfa, Vezire Hanëmi, një grua e shkurtër dhe gjithë mërira e mllafe Alush beu mbeti fill i vetëm. Sakon e kapi një dëshpërim i madh. Nëntë vjet po bënte që punonte në atë derë. Beu plak ia kishte shtyrë e stërshtyrë fjalën që i kishte dhënë. Çdo të bëhej tani me të? Bakëm beu ia kishte thënë nja dy herë si nëpër dhëmbë të birit këtë punë, po hajde ta gjeje tani si i kishin pasur muhabetet. Si kaloi zia, Sakoja i shkoi beut të ri ta bisedonte këtë gjë. Ai hapi sytë, i kapsalliti dhe i tha:

— Mëre Sako! Po ti a s'e sheh që edhe unë vetë nuk jam martuar, edhe pse jam më i madh se ti? Prit, ç'do të thotë bota, u martua hyzmeqari përpara të zotit.

Tre vjet të tjerë pas kësaj, nuk mund t'ia hapje më këtë muhabet Alush beut. Ai u kishte hyrë punëve të mëdha. Thirri mjeshtër dhe ndërtoi një palë saraje të reja. Saraje, po çfarë sarajesh! Me ca si kulla e me çati të larta, me ca kthina e ballkone që të thoshe se ishte kafaz zogjsh. Dërgoi dhe bleu në Itali

plaçkë e mobilie të reja, nga Turqia i prunë qilima e sixhade të mëdha, nga Austria xhinga e qelqurina. Bleu edhe një karrocë të bukur me kuaj, dhe nami i tij mori dhenë si një bej që dinte të bënte jetë. I erdhi kështu edhe radha e martesës. Gjer atëherë i kishin ofruar shumë nuse, vajza nga dyer të mëdha bejlerësh, por Alushi kishte pritur të mbaronte punët e veta njëherë, se s'donte që zonjën ta fuste në atë shtëpi gërmadhë të të atit. Si u rregullua mirë e mirë, çoi dhe kërkoi të bijën e Fatih Begramit, beut të çifligjeve të Fushës së Poshtme. Ishte 22 vjeçe vajzë atëherë ajo Mukadezi e Fatih Begramit me nam, shumë më e re se Alushi, e bukur dhe e mënçur. U bë dasmë që mbahet mend, u dyndën atje zonja e bejlerë, që e vazhduan ahengun një javë.

Sakoja atëherë, si mbaroi dhe muajin e mjaltit beu, i shkoi dhe ia tha përsëri hallin e vet. Beu rrinte nën tendën plot drethkëza, ku kishte dalë me zonjën. Ajo kishte veshur një fustan të hollë, kurorën e flokëve të krehur me kujdes e kishte sterrë të zezë, ndërsa sytë e mëdhenj e të bukur të shikonin përmes një vagëllimi marramendës. Sakoja kishte mbetur midis leheve të luleve, pa ditur ç'të bënte. Beu as që po ia hidhte sytë, po qe shtrirë në një si karrige të gjatë me mbështetëse cohe dhe shikonte si i përhumbur majat e këpucëve të veta. Zonja çoi një herë

sytë nga Sakoja. Bebet e saj për një çast sikur u trembën si të kishte parë një greth, pastaj ktheu kryet nga ana tjetër e diç i pëshpëriti të shoqit. Beu ngriti kokën. Ishte fare i qetë dhe fytyra e tij e rruar taze i ndrinte nga shëndeti.

— Hë, more Sako, hajde! Ç'punë ke?

Po Sakoja nuk lëvizi nga vendi. Si t'ia thoshte hallin e vet në sy të zonjës?

— Hë, more Sako!

-- Kisha një fjalë veças, Alush bej...

Sakoja pa zonjën. Edhe ajo po e shikonte drejt. Pastaj, me një lëvizje delikato, u ngrit dhe u largua. Pantoflat e vogla, të zbukurara me qëndisma dhe me temina, shkelnin lehtë mbi zajet e bardha të udhëzës, ndërsa trupi i lëkundej e i kulmohej. Sakoja iu afrua beut. Diçka e shtrëngonte në grykë nga zori, por ishte vjeshtë atëherë dhe në vjeshtë Sakon e tralliste keq ëndrra e dasmës së tij. Po mbusheshin trembëdhjetë vjet që punonte në atë derë me këtë ëndërr, ishte shtyrë si ishte shtyrë puna e tij, tani nuk mbante më. Ja, edhe beu u martua, të gjitha punët i kishte vënë në vijë. Trembëdhjetë vjet që i linte aty hakun e punës, që t'i bënin dasmën, që të merrte edhe ai nusen e vet, të hapte edhe ai shtëpi me grua e kalamaj.

— Hë, more Sako, fol!

— Ti e di, ore bej, hallin tim, po s'ta

zura më në gojë se kishe punët e tua. Tani vër dorën në zemër, kam punuar pa hile trembëdhjetë vjet këtu. Yt atë, ndjesë pastë, me atë fjalë më mori dhe unë me atë fjalë erdha.

— A-ha! — Alush beut iu çel buza nga një nënqeshje e lehtë. — Po, ke hak. Do ta bëjmë edhe dasmën tënde, ma lër mua.

— Beqëm nuk e shtyjmë më, o bej?

— Jo, nuk e shtyjmë. Do të gjejmë një nuse dhe do ta bëjmë dasmën.

Kjo ka qenë dita më e bukur në jetën e Sakos. Sikur i iku gjithë lodhja, gjithë mërzia, iu shkund nga trupi gjithë smërçi, gjithë plogështia. Ja, më në fund! Po mbushte tridhjetë e katër vjeç, por ndihej tepër i ri. Edhe ato dy rrudhëza të holla që po i sajoheshin pranë syve dhe në ballë, sikur iu shtrinë e fytyra e tij mori dritën e rinisë.

Alush beun, që në vitin e parë të martesës, e pushtoi një mërzi e madhe. Erdhën doktorë në saraj dhe se ç'bënin ca vizita fshehurazi, ai dhe e shoqja. Shkoi në Romë, në Vjenë, gjithnjë më të shoqen dhe që kthyer andej më i mërzitur se kurrë. Në saraj nuk guxonte njeri të qeshte dhe të fliste me zë të lartë. Beu që bërë tepër zevzek dhe nopran. Bërtiste, ngjirej, shante dhe s'gjente rehat në asnjë vend. Në krye të vitit zonja, Mukadezi e Fatih Begramit, iku.

Erdhën dhe e morën të vetët, pasi bënë ca muhabete të gjata brenda në saraj me Alushin. E futën në karrocë dhe kështu, pas kësaj beu mbeti fill i vetëm. Në fillim thanë se Mukadezi shkoi të frinte ca ditë te prindërit, por ajo nuk u kthye më. Pas një viti e martuan në një derë tjetër, te një bej i ri që kishte mbetur i ve. U mor vesh më vonë se përse ndodhën të gjitha këto. Alush beu nuk lindi fëmijë. Më kot që përpjekur nëpër mjekë, më kot kishte kujtuar në fillim se fajin e kishte e shoqja, që ishte e bukurosi perri, por që barkun e kishte shterp. Jo, Mukadezi ishte fare në rregull, se, me të shkuar te burri tjetër, në krye të vitit lindi një djalë. Kurse Alush beu nuk u martua më. Erdh e filloi të ngjallej, mërzia ia ndryshoi pamjen e fytyrës, ia errësoi vështrimin dhe ia ngrysi vetullat. U hyri punëve me inakutërinë e të atit dhe u bë më nopran se ai. Për punën e Sakos, s'do mend, as që kujtohej më. Atëherë ky, i mbushur keq, shkoi dhe i tha t'i jepte hakun e punës.

— Në do të ikësh, të mblidh rraqet dhe mbathja!

— Si, more Alush bej, të mblidh rraqet e t'ia mbath! Po djersën time, po hakun tim, që kam lënë kockat në këtë shtëpi? Yt atë, Bakëm beu, më ka marrë me një fjalë tjetër, dhe unë kam punuar pa hile e rrugë

nuk kam marrë... Nuk kam marrë rrogë unë, ore Alush bej. Bakëm beu më thoshte se i fuste në një qese veçan, që ishte imja. Ishte qesja për shpenzimet e dasmës, për rrobat e nuses, për çdo gjë që do të më duhej kur të martohesha. Nuk ta ka lënë qesen time Bakëm beu? Ku është ajo qesja ime, more Alush bej?

— More, mos fol përçart! Për ç'qese bën fjalë ti? Ke ngrënë e ke pirë këtu si derr, je veshur e je mbathur, më dashke edhe qese tani!

— Kam ngrënë një kothere bukë, Alush bej, si gjithë hyzmeqarët e tjerë. Për t'u veshur e për t'u mbathur, ja, shihni lekat e mia, këto më keni dhënë, asgjë tjetër. Unë nuk e dija që do ta ndërronit fjalën, e kemi pasur ndryshe me tët atë, edhe ti e di. Po meqë s'u bë gjë, ma jep hakun se do të iki.

— Hak tjetër nuk ke. Po deshe, ngrihu dhe ik!

— O bej...

— Lëri llafet! Kështu të them unë!

— Nuk ikën Sakoja, pa marrë hakun e vet. Është djersa dhe gjaku im. Më dëgjo mirë se ç'po të them.

— Ik, more, dhe mos m'i hip xhindet. Apo të të ngrihem e të të zë me dru!

— Mirë, o bej, këtu më ke. Po hakun e vet Sakoja do ta marrë...

... Me këto mendime Sakoja kishte hyrë në një dushknajë, në mes një gryke kodrash që të nxirrnin buzë gjolit. Kishte ikur, si i thonë fjalës, nga sytë këmbët. Qerret e argatëve, që mbartnin misrin, kishin mbetur atje larg, matanë livadheve të kripthit, matanë livadheve të marinës. Atje larg, përmes një mjegulle të hollë, dukej edhe saraji i Alush beut, i kaltër e plot kulme të vogla, mbuluar me llamarinë që ndrinin nga dielli. Po bëhej mesditë dhe në ajër vërtiteshin lloj-lloj gjallesash që buisnin, cicërinin, zhuzhitnin. Pylli ishte plot lule vjeshte, plot bimësi me kërcëj të gjelbër që kishin dalë pas shirave të para e që do të thaheshin pasi të nisnin cikmat e dimrit. Ato gjelbëronin e harliseshin, të reja e të njoma, me lule që nuk kishin aroma të forta, por që kishin aq shëndet dhe bukuri! Bletët fluturonin të gëzuara nga dielli dhe ngulnin hundët e gjata si gjilpëra në kurorat e luleve. Rruga ku shkelte Sakoja, po mbushej me gjethe të rena, me fletë frashri e shkoze, me fletë ilqesh e çërmédelli që zverdhnin si flori dhe fëshfërinin e jepeshin nën këmbë me butësinë e mëndafshit. Ajri i pyllit dhe ajo faqja e gjolit, që nisi të dukej matanë shtegut e kaltër dhe përmes një qetësie të thellë, sesi ta lehtësonin zemrën dhe sesi ta largonin brengën. Atje buzë gjolit u dukën ca çuna

të vegjël që ishin përveshur, deri në gju dhe kishin hyrë në ujë me fushqana në duar. Zinin peshk, i kërkonin me këmbë nëpër leshterikë, i trembnin dhe u ngulnin fushqanat me dhëmbët e mprehtë e të gjatë. Peshqit përpëliteshin në majat e tyre, duke lëshuar shndritje të argjendta nën rrezet e diellit. Sakos i gufoi zemra. Këta çuna i kujtonin fëmijërinë. Ja, kështu përvishte shallvaret ai atëherë, kështu i ndiqte peshqit me fushqanë, ndërsa e ëma, e trembur dhe e lëmerisur se mos e gjente gjë, e kërkonte në pyll, e kërkonte në gjol dhe, kur e shihte, i bërtiste që larg: «O Sako! Po kthehu të keqen nëna, dil! Hajde, se të ka prurë nëna një copë kulaç me djathë».

Sakoja doli në breg të gjolit dhe eci gjatë ranishtës, nëpër leshterikët e kalbur që i kishte ngrohur dielli. Çunat po e shikonin si me dyshim, ndërsa fshehën shpejt e shpejt torbat me peshk në leshterikë. Po të të shihnin njerëzit e beut se zije peshk, të jepnin një dajak të mirë që ta mbaje mend.

— Hë, more, po zini peshk? — u tha ai.

— Jo, ne po luanim.

— Zini, more, zini, mos më gënjeni mua. Ja, do të zë edhe unë.

Ai hoqi opingat dhe përveshi shallvaret. Ishte shumë i gëzuar që kishte gjetur këta çuna këtu, me ato leshra të qethura me gër-

shërë, me fytyra të palara e copë e trokë, por që i kishin sytë aq të kthjellë e të pastër.

— A luan halëkuqi sot?

— Luan, është afruar shumë.

— Hë, ndien ngrohtësinë e diellit ai dhe fap i bie ujit me bisht, sikur të thotë: «Ja ku jam.» Ma jep pak atë fushqanë! Më jepni edhe një torbë. Po s'kapa një halëkuq që ta ketë kokën sa tuajën, pa do të shihni!

Çunat i mori gazi nga këto fjalë të Sakos. Ata ulën kokat, i kthyen mënjanë dhe nisën të kukurisnin. Kukurisnin, shikonin njëri-tjetrin, nuk përmbaheshin dot e kukurisnin përsëri, përherë më me të madhe. Ata i mori gazi sidomos kur panë shallvaret e Sakos që i kishte përveshur gjer në gju; i qenë fryrë nga rrudhosja dhe ai sesi u ngjante kështu me shallvare të përveshura. Sakoja donte t'i bënte edhe më shumë të qeshnin dhe, ndërsa ecte, fët e hidhte këmbën mbi një gju, fët tjetrën te gjuri tjetër, sikur kërcente, dhe kështu hyri në ujë. Të vegjlit ranë përmbys në leshterikë e s'mbaheshin më me «ha-ha e hi-hi».

Sakoja hyri thellë në gjoë. Me putrën e këmbës kërkonte nëpër lym e leshterikë të trembte peshkun që fshihej aty. Sa mirë që kishte gjetur këta çuna! Sikur ia kishin hequr atë rëndim të zemrës dhe atë idhëtitirë që i ishte shpërndarë në gjithë trupin si lëng

shtogu. Uji i hapej rrathë-rrathë para këmbëve dhe Sakoja, me sytë e mprehur dhe fushqanën gati, vërente se mos shfaqej kurrizi i halëkuqit, që, i trembur nga këmbët e tij, çante përpara. Ai kaloi sopin e parë dhe hyri në të dytin. Ky gjol, i gjerë sa mezi ta zinte syri, ishte i cekët. Vetëm atje larg, rrëzë pyllit që lëshonte hije mbi ujëra, ishte thellë. Në ajër vërtitej erë kripe, erë peshku, erë leshteriku të kalbur. Lart, mbi kokën e tij fluturonin herë pas here bozhorët e mëdhenj, me ata sytë vigjilues, kthyer nga sipërfaqja e ujit dhe me barkun e bardhë e të shndritshëm. Zuri tre halëkuqë të mëdhenj që sa mezi i zinte torba. Çunat, që dukeshin fare të vegjël atje larg në breg, kishin kthyer fytyrat nga ai. Ata e pritën plot kureshtje. Ishin të vegjël ata, Sakon e njihnin si xha Sako, që vërtitej në ato anë me punë, si hyzmeqar i beut, po nuk e dinin se ky xha Sakoja ishte kaq i zoti, që e gjente halëkuqin e madh menjëherë dhe ia lëshonte fushqanën me aq shkathtësi drejt e në shenjë. Ata nuk po qeshnin më, dhe sytë e tyre të rrumbullakët qenë mbushur me admirimin prekës të fëmijëve. Sakoja i la halëkuqët në leshterikë. Fëmijët u përkulën mbi ta, i ngrinin në duar, i kthenin mbarë e prapë, i shikonin.

— A do t'i piqni? A keni marrë kripë

me vete? Bëni shpuzë dhe piqini, janë tërë dhjamë, — tha Sakoja.

— Do t'i pjekim, kemi marrë kripë me vete. Nuk i do ti?

— Nuk i dua.

— Kemi dhentë në pyll, do të ndezim një zjarr atje. Asnjë nuk do të marrësh ti?

— Asnjë!

— Po merre njërin, merr dy, po deshe. Ne kemi dhe ca të tjerë të torbat, të vegjël.

— Jo, nuk i dua, merrini ju çojini në shtëpi!

Ai i teri një copë herë këmbët në diell, i ulur në leshterikë. Shkërmoqi copat e baltes që i qenë ngjitur pas çorapëve të leshtë, pastaj i veshi ata. Çorapët ishin fare të grisur nga poshtë, po Sakoja i mbështolli mirë nën këmbë, i ujdisi e i puthiti, pastaj i futi në opinga. Djemtë qenë ulur në bisht rreth tij, kishin mbështetur mjekrat në duar dhe e shikonin. Pastaj dikush nga ata u shqetësua papritur. Ai u ngrit në këmbë dhe po shikonte prapa. Atje tej që dukur të vinte drejt tyre një djalë i ri, i hollë dhe i gjatë. Ky ishte Muçi, që punonte në dalan të peshkut.

— Po vjen Muçi! — tha djali si me frikë.

Muçi nuk ishte djalë i keq, po bënte ka-

lamallëqe. Një ditë i kishte ndjekur këta çuna anës gjolit, gjersa u kishte kallur datën. Këtë e kishte bërë për të qeshur.

— Rrini, rrini, — tha Sakoja. — Le të vijë.

— Do na rrahë për peshkun, të rreh ai.

— Jo, rrini, nuk ju rreh.

Muçi vërshëllente, ecte këmbëzbathur, me pantallonat përveshur dhe në sup mbante një shkop me një bohçe plaçkash në majë. Kur doli te Gjiri i Dytë, ai mbajti këmbët, sikur të qe shtangur që përpara tij ishin ca çuna të vegjël.

— A pa-pa-pa! Dale, dale, dale! — lëshoi një klithmë me sa i hanin mushkëritë. — Dale, pa lku do të shkoni, — dhe u lëshua me vrap. — A, more, a, ç'do t'ju punoj!

Ai e kishte varur kokën dhe rendte linkthi. Ecte si puna e demit, me brirët përpara, dhe i përplaste këmbët fort. Po u habit kur ky marifet as i trembi, as i tuti fëmijët. Ata rrinin si edhe më parë grumbull, dhe Muçi ndali e vuri duart në bel.

— U pu, pu, pu! S'po ikni, a? Pritni aty, rrini, rrini! Yyyy! — dhe u lëshua përsëri me kokën të varur përpara.

Sakoja u ngrit në këmbë. Muçi e pa dhe i mbajti këmbët.

— Qenke ti, Sako, këtu? Ha, ha, ha! — nisi të zgërdhihej ai.

— Ç'bën si i shkalluar, o Muçi, lëri çunat rehat! — tha Sakoja.

— Ha, ha, ha! Yyyy! — dhe erdhi e i rroku çunat një nga një, i palosi në leshterikë, i përplasi lehtë kokë më kokë dhe zgërdhihej.

— Po ti, ç'paske ardhur gjer këtej? — pyeti Sakon pastaj, ndërsa dihaste dhe qe plandosur në leshterikë me shalët hapur:

— Dola njëherë...

— S'qenke me argatët sot?

— Jo, s'jam.

— Do vish apo do rrish këtu?

Muçi kishte një fytyrë të qëruar si qose, sytë i kishte të zinj. Ishte rritur i gjatë e i gjatë si fyell, por mendjen e kishte ende të papjekur.

— Ohu, ika unë. Në daç, hajde, në daç, mos hajde! — tha dhe u ngrit. Vuri shkopin me torbën e plaçkave në majë dhe shkoi gjatë bregut. Pastaj nisi të këndonte me një zë të lartë krrau-krrau, duke u lëkundur sa majtas djathtas. Këndonte më tepër që t'i bënte fëmijët për të qeshur, të cilët vërtet kukurisnin mbytur me atë gazin e tyre të çiltër, që ishte gati të shpërthente shkak e pa shkak.

II

Alush beu, kur ishte student, ëndërronte të bëhej një zotëri i madh. Atje, në çifligun e të atit, do të dinte ta rregullonte jetën si duhej. Ishte njeri i mësuar, kishte lexuar libra, kishte parë Evropë me sy, kurse bejlerët si i ati, megjithëse kishin pasuri të madhe, bënë jetën e varfanjakut. Ai do të mendohej ta bindte të atin, do të përpiqej që shumë gjëra të ndryshonin e ata të rronin siç i kishte hije sërës së tyre. Por qysh në hapin e parë që bëri, në kthimin e tij nga Italia, që nga mënyra se si e priti i ati atje te Hani i Zakes, e kuptoi se kjo gjë ishte e pamundur të bëhej. Jeta në çiflig ishte e mërzitshme dhe krejt boshe. Shtëpia e tyre

e madhe dhe e vjetër i ngjante një gërma-
dhe që kishte shpëtuar nga zjarri, kopshti
prapa saj ishte hallakatur krejt dhe gjethet
e pemëve qenë mbuluar me një shtresë të
trashë pluhuri. Çatitë e kasolleve të fshatit
u ngjanin blanave të zeza, si vende të shkru-
mbosura, fëmijët nëpër rrugë e nëpër obo-
rre, gjithë zhul e lecka, ishin të llahtarshëm.
Si të donte ta bënte edhe më të plotë këtë
përshtypje të tij, ditën që u kthye nga Italia
e ëma e priti në hajat me një fustan të vje-
tër, të dalë boje. Fytyra e saj iu duk e ty-
mosur a thua se nuk qe hanëmi i sarajit,
po një lypëse që kishte ardhur për një lugë
dhallë. Dhe ishte i detyruar tani e tut-
je të jetonte mes asaj mizerjeje; mes atij
shkatërrimi. Babai ishte dorë e hekurit, të nu-
mëronte edhe kafshatat e bukës, jo më të
hapje gojë për salltanet.

Por gjithçka ndryshoi pas vdekjes së
Bakën beut. Alush beu ndërtoi atë saraj dhe
e rregulloi jetën si të një princi. Paratë që
harxhoi, as i llogariti fare. U martua edhe
me Mukadezin e Fatih Begramit, vajzë e
bukur dhe e hedhur si ajo. Kështu, jeta e
tij mori shkëlqim të plotë.

Pikërisht në këtë kulm të lumturisë ndo-
dhi ajo katastrofa e tij e madhe. As nuk e
kishte marrë dot me mend se mund të ki-
shte në botë gjë më të tmerrshme që mund
ta trondiste aq shumë. Nuk mundën t'i bë-

nin gjë as mjekët më të shquar të Vjenës e të Romës. Ishte i fundit nga dera e Valomëve; Valom i ri nuk do të lindte. Gjithë ajo pasuri do të thërrmohej si ato kokrrat e rërës që i shpërndan era në hapësirat e pafund. Ishte i dënuar me këtë fat të tmerrshëm, kur rreth e rreth harbutëria, njerëz pa pikë vlere, thjesht shprehje anatomike, lindnin nga një tufë qurrashësh të pocaqisur, gjithë zhul e lecka, që ç'dallim kishin nga mizat e dheut? Kurse ai, Valoma i fundit, s'e lindte dot një djalë, që, si gjyshstërgjyshërit e tij, të bëhej një zot i madh e i plotpushtetshëm. Gjithë qëllimi i fisit të tij vinte dhe reduktohej kështu në zero, gjithë ajo derë e madhe kalbëzohej dhe binte një ditë me rrapëllimë për një shkak që ishte sa banal, aq dhe i gjithëqenësishëm. I përfytyronte bejlerët e tjerë si ata peshkaqenët, që kishin hapur dhëmbët dhe prisnin gjahun. Me të vdekur ai, ata do të suleshin në pronat e tij, si qentë në rropulli, dhe, me zhdukjen e pronave, emri i Valomëve do të zhdukej nga faqja e dheut.

Gruaja iku dhe atje lindi një djalë me atë tjetrin. Mund të kishte qenë djali i tij ai që qe zënë në barkun e saj, por kjo gjë s'kishte ndodhur dhe s'do të ndodhte kurrë, sepse ai nuk ishte ai tjetri, por Alush bej Valoma i fundit, shterp. Gjithë shtëpia e ma-

dhe dhe e bukur tani i ngjante si një varr, një varr që mbante një kufomë të gjallë. Por nuk mund ta pranonte këtë gjë Alush beu, që kishte pasur gjithë atë ambicie në jetë. Kur e hoqi mendjen përfundimisht se mund të bëhej baba, kur i iku e shoqja dhe ai mbeti fare vetëm, gjithë qëllimi i jetës së tij u shndërrua në luftën që do të bënte për t'i dhënë emrit të Valomëve, si ai ylli që bie e digjet, një shkëlqim të tmerrshëm verbues, si një bisht komete plot zjarr e helm, që njerëzia ta mbanin mend brez pas brezi. Nëse shuhej e binte ai, atëherë le të binin të gjithë, me dyer të mëdha e me dyer vegjëlie që lëvrinin si mizat e dheut pa pikën e qëllimit. Lidhi miqësi me personalitete të larta politike dhe, në zgjedhjet e para që u bënë, vuri kandidaturën për deputet. Falë miqësive dhe parave të tij, zuri një vend të rëndësishëm në parlament. Te feudali i Matit gjeti njeriun me shumë ambicie dhe tepër të shkathët në punët e veta. Alush beu u bë përkrahës i zjarrtë i tij dhe mik i ngushtë me të. Si e ndjeu veten në pozita të forta, hapi gjyqë të vjetra kundër bejlerëve dhe nisi t'i shkatërronte një nga një. Investoi para në ndërtime rrugësh, çeli punishte për përpunimin e ullirit, sharra për lëndë ndërtimi, në koncensionet që iu dhanë Italisë vuri shumë prona me afat një-

qind vjet. Për njëqind vjet, mbase dyqind, mbase një mijë emri i Alush bej Valomës do të ekzistonte në kontratat me një shtet të fuqishëm e s'do të guxonte ta prekte kush. Brez pas brezi do të thuhej: «Sipas kontratës me Alush bej Valomën, nënshkruar në aq e kaq, këto prona janë dhënë për kaq e aq vite etj., etj.» Ky emër do të ishte një hije, por edhe si një mbret në fron të palëkundshëm.

Si arriti të plotësonte këto ambicie, si u bë një zot me emër të madh e me prona të mëdha; Alush beu dikur një burrë i pashëm me mjekër ala Buranzhe, hokatar e i dhënë pas luksit, ia nisi nga tekat dhe nga huqet. Botën e shikonte me urrejtje e përbuzje dhe shpesh u thoshte miqve të vet se e hante një mërzi e tmerrshme. Ajo shtëpi e bukur dhe luksi ishin si një varr për të zotin e ri të Belikës së Etemit, që jentonte fill i vetëm. Erdh e u ngjall, fytyra iu buhavit dhe shpesh, duke parë veten në pasqyrë, e kapte trishtimi nga mendimi se jeta po i shkonte. Që të vriste këtë mërzi e këtë trishtim, nisi të bënte lloj-lloj gjërash. E mbushi oborrin me kaproj të zbutur, me lejlekë krahëshkulur, me zagarë, me pula hindi, që klithnin e kakarisnin me zëra të mprehtë. Dilde në ballkon dhe u hidhte që andej kokrra misri e gruri, copa mishi, bukë. Pastaj kjo gjë iu mërzit dhe i hoqi të gjitha këto gja-

llesa. Iku në Itali, ndenji katër-pesë muaj andej, por u kthye më i mërzhitur dhe futi ustallarë që t'i ndërronin tavanet prej gëlqereje të sarajit me tavane druri të gdhendur. Mëngjeseve dilte në kopsht i veshur me një dolloma të çuditshme dhe punonte lehet e luleve. Thërriste bekçiun e fshatit, e vinte në qoshe dhe e detyronte të pinte raki. E nxirrte të dehur dhe e çonte te konakët e hyzmeqarëve. Pastaj, si papritur e pakujtuar, bëhej i egër e nopran, ngjirej e bërtiste, shante e mallkonte.

Kishte çaste kur e kapte një histeri i çuditshme. Në mbrëmje, kur mbledheshin femijë e luanin nëpër rrugë, ai dilte në ballkon dhe bërtiste e ulërinte. Ç'ishte kjo zhurmë e kjo potere? Ç'linin rrugëve ata qurrashë e ndyrafaqë, që thërritnin me berihaj? Të qëroheshin të gjithë, hajt, të thyenin zverkun!

Në çiflig herë pas here i vinte miku i tij i rinisë, avokat Qeribashi. Edhe ky ishte njeri me huqe e me teka, I pëlqenin udhëtimet «inkonjito», të papriturat që i bënte mikut të vjetër, darkat vetëm për vetëm në dhomën e vogël lart në papafingo të sarajit. Kur kishin genë për studime në Itali, u pëlqente ta çonin jetën me ku rafsha mos u vrafsha. Viseshin dhe mbatheshin si djem princash, romanet që lexonin për jetën mondane i kishin

trallisur keq dhe, ndonëse pak gjëra kishin mundësi të bënin, dëshira e tyre e përhershme ishin ballot plot shkëlqim, sallat luksoze, hotelet, udhëtimet si mbretër të panjohur, hanet me të papriturat e tyre, netët me të pira e të ngrëna diku në ndonjë qoshe që nuk e dinte njeri. Por baballarët, si Bakëm beu ashtu dhe i ati i avokatit, ishin cingunë të mëdhenj dhe portofolat ua kishin lënë të hollë. Gjithë «jeta mondane» e tyre kishin qenë ca net në lokale të dorës së tretë, ndonjë udhëtim me tren në qytetet rreth Romës, ku kishte ndodhur të mbe-teshin edhe pa ngrënë, sepse u soseshin paratë, ndonjë shëtitje me vajza të përdala, që ata i merrnin për dama të larta. Megjithatë, me kalimin e kohës, tregim pas tregimi, stërhollim pas stërhollimi, diku duke hequr e diku duke shtuar, këto histori të rinisë së tyre kishin marrë formë të plotë, ato ishin bërë ashtu siç kishin dashur ata të qenë dhe, kur i tregonin tani, u besonin tërësisht, sikur të kishin qenë të vërteta.

Me një nga këto ardhje të avokatit në çiflig lidhet vazhdimi i mëtejshëm i tregimit tonë.

Ai mbërriti në mbrëmje me një llandon të vogël, që e kishte marrë me qira në qytet e që mezi kishte çarë baltërat e rrugës. Trupvogël e i thinjur krejt, por elegant si gjith-

monë, veshur me një kostum të zi dhe me jakën e këmishës krëk të bardhë, avokati kishte zakone zotërinjsh dinjitarë. Mbante një bastun me kokë fildishi dhe këtë e vërtiste shumë bukur nëpër duart e holla e të lëmuara.

Alush beu, kur dëgjoji që në oborr hyri karroca, doli në ballkon me atë dollomanë e tij të gjatë me gajtan argjendi dhe me kësulën e qëndisur në kokë. Avokati u hodh si djalë nga karroca dhe lëshoi një zë drejt Alush beut:

— Përshëndetje, o zoti i Belikës së Etemit. Thuaj që u çuditë.

— Urdhëro, urdhëro! Po më çudit vërtet. Si mbive këndeje?

Ai ngjiti shkallët me vrull dhe të dy u takuan në sheshin e vogël në krye të tyre.

— Sa gëzohem që të shoh, u bënë kaq kohë! — Avokatit ia kishte qejfi të fliste me fraza romanesh. — Është një gëzim i madh për mua, por thuajmë që gëzohesh dhe ti!

— Gëzohem vërtet, bëre shumë mirë që erdhe, hajde, urdhëro!

U ngjitën në dhomën lart, në papafingo. Beu e kishte rregulluar këtë dhomë me divane e shilte, me postiqe e frone druri, me oxhak të vogël dhe me ca skulptura të vjetra. Një hyzmeqar ndezi zjarrin dhe avokati hoqi xhaketën, hoqi edhe këpucët e u shtri në një

divan, mbi shilte, duke lëshuar pasthirrma rehatie.

— Ohoho! Bukuri fare! Sa mirë që është këtu! Jam shumë i gëzuar, Alush, që erdha, nuk e di, po ti? Na çajnë kokën punët, sikur do të rrojmë një mijë vjet! Një jetë është kjo e shkreta, por neve na ikën kot. Grindemi, shqetësohemi, merakosemi, sikur do të shpëtojmë botën.

— Ashtu vërtet, po, po s'u merakosëm për punët që kemi, s'të bën njeri lepe-peqe.

— Përralla! Përralla, Alush, dëgjomë mua ti! Ke ti sa të rrosh një mijë vjet, po thuaj që s'ngopet njeriu me pasuri. Mua, të them të drejtën, më pëlqen të rroj. Sidomos tani që bota po përzihet keq. Ka nisur lufta, Italia i ra Abisinisë, prit kur të marrë zjarri në të katër anët, si në Luftën e Parë. Ç'do të bëhet pastaj?! Do të jemi a s'do të jemi, do të rrojmë a do të vritemi, një drej e di. Lexoj libra... ti ke hequr dorë, por unë lexoj, se dua të di se ç'bëhet, ç'do të bëhet, si janë punët, si do të jenë. Mua më ngjeth logjika e disa librave që lexoj. Bota do të ndryshojë, thonë ata, pushtetin do ta marrë në dorë vegjëlja, ja, punëtorët, bujqit. Këta mizerje që i kemi sot nën këmbë. Alush, mua më ka zënë frika, të them të drejtën... Po ja, e shikon? Prapë me hallet dhe me telashet ne. Sillna të pimë diçka! Drejt e di ç'do të

bëhet. Për njeriun s'ka të ardhme, ka të tashme. Je sot, gëzo sot, nesër s'dihet, je a s'je.

— Të paska hyrë data, avokat.

— Më ka hyrë, luftë po vjen, s'dihet. Dhe në ndodhtë si lexoj në ata libra e ç'na dëgjojnë veshët që bëjnë ca proletarë, për nder, kasta jonë s'e ka të gjatë. Vegjelia është shumë. Në u ngritshin të gjithë, s'i mbajmë dot, të jemi realistë. Po sillna një zeher, dua të pi diçka.

Ata nisën të pinin. Në saraj përgatitëj darka. Kundërmonte era e mëlçive të zogjve, që fërgoheshin për meze, nisën të shtroeshin pjatat njëra pas tjetrës, dhe avokati bashkë me Alushin erdhën në qejf. Rakia ua ngrohu të gjitha gjymtyrët, ua davariti lodhjen, ua hoqi mërzinë. Avokat Qeribashi, i shtrirë në shiltera, nisi të këndonte lehtë. Këndonte ca këngë italiane që kishte mësuar qysh në rini. Edhe Alushi nisi t'ia mbante. Këndonin të dy atje lart në papafingo, ku hynte e dilte vetëm Ramazani, qahajai, që binte e merrte pjata. Rreth e rreth zotëronte nata e heshtur e vjeshtës, një natë e errët, me mjegull, me brymë.

Dera kërciti lehtë, ajo u hap ngadalë, por ata, shtrirë pranë njëri-tjetrit dhe të kredhur në kënaqësinë që u kishte dhënë pija, nuk vunë re kush hyri. Mbase që Ramazani që binte ndonjë meze të re, po përse rrinte te

dera? Silueta ishte e heshtur, e palëvizur, si një gjë e errët, që s'bënte prapa, as përpara; Avokati ktheu sytë dhe hapi gojën si i shtangur. Përpara tij qëndronte një burrë që s'ia përcaktoje dot moshën, me dy sy që të shikonin në mënyrë të çuditshme, si të ngrirë e të përhumbur diku, të mëdhenj dhe me një dritë të palexueshme në thellësinë e tyre. Shpatullat i kishte të rëna, si të vrara, frymëmarrjen e kishte të thellë. Ç'ishte ky? Ç'donte që rrinte te dera dhe të shikonte ashtu?

— Alush, ç'është ky?! — tha avokati, duke kthyer sytë i trembur nga ai. — Të lutem, thuaji të ikë, ç'do ai?

Alushi ktheu kokën të shihte kush që te dera. Ishte Sakoja.

— E njëh? Nga tuajt është? — pyeti avokati.

— Hë, more Sako, ç'ke?

— Kisha një llafe, o bej.

— Ik, nesër! Gdhíhet ditë nesër.

Po Sakoja nuk lëvizi. Ai vetëm kthente sytë ngadalë herë nga fytyra e beut, herë nga fytyra e avokatit. Frymëmarrja e ngadalte dhe e thellë ia ulte e ia ngrinte gjoksin e gjerë nën trikon e leshtë.

— Nuk të tha Ramazani që kam miq sonte? Ik tani, hajde të llafosemi nesër. Nuk të pritet?

— Kam pritur shumë, o bej. Nuk më pritet më.

— Oj?! Ç'është ky tip, or Alush? Ik, po të thotë beu yt, hajde nesër... të lutem!

Alush beut iu skuq fytyra. Qepallat nisën t'i përpëliteshin nga nervozizmi. Këtë harbutllëk s'e kishte pritur kurrë t'ia bënte ky hyzmeqar.

— Dashke me zor? Po të them, nesër, merr vesh ti? Hajde, mbylle derën dhe ik.

Sakos iu errën sytë më shumë, iu varën vetullat më poshtë, por nuk lëvizi. Avokatit i kishte ikur gjaku krejt nga fytyra. Ai kërcëu nga vendi dhe u kthye nga Alush beu:

— Po mirë, more Alush, fundja ta dëgjojmë çfarë ka, — pastaj u kthye nga Sakoja: — Hajde, folni, çfarë keni, po ju dëgjojmë... ju lutem!

Alush beut iu qesh nga kjo frikë e mikut të tij. «Po kjo? — tha me vete. — Vjen ky harbut e s'pyet fare për beun e tij. Pale, m'i futi datën dhe avokatit.» — Çoi buzën në gaz, pastaj qeshi me gjithë fytin. Iu kthye avokat Qeribashit dhe i tha italisht:

— U trembe shumë, more avokat, ç'ke kështu?

— Për nder, ky tip më ngjallka datën, — ia ktheu avokati po italisht. — Ç'është ky?! Boo, të thashë unë, po bëhet bota çorap, s'ka më siguri.

— Ha, ha, ha! Ky është një hyzmeqar që kërkon të martohet.

— Të martohet?! Oh, po kjo qenka tmerresisht interesante. Si, kishe një gjë kaq interesante dhe s'ma the? Thirre të rrijë me ne, qenka shumë interesante. Oh, sa interesante qenka! Si, vjen këtu të kërkojë të martohet?

— Ka frikë se mos i shuhet fisi. Nuk e sheh ç'fis i lartë është?! S'ka bukë të hajë dhe kërkon të bëjë ndonjë tufë me lapangjozë.

— O, sa e mrekullueshme që qenka! Po pse s'është martuar gjer tani? E ka gjetur nusen, apo është ndonjë mitoman. Ndonjë erotoman, që kujton se gratë vdesin për të?

— E kemi mbajtur me bukë derrin, tani s'sheh mizerjen e vet, po kërkon edhe të martohet.

Avokati që gjallëruar dhe i që shkrirë gjaku, kur mori vesh ç'qe ky tip. I foli Sakos:

— Po hajdeni, mos rrini aty! Ia thoni beut hallin që keni.

— Hajde, të bëhet jotja, — foli edhe beu.

Sakoja, që i kishte ndjekur me sy herë njëherë fytyrë, herë tjetrën në atë dialog në gjuhë të huaj, u rëndua në njëherë këmbë.

— Kam ardhur të kërkoj hakun tim, se dua të iki, — tha me zë të thellë.

— Çfarë haku?!

— Hakun që ke për të më dhënë, ti e di.

— Po ju donit të martoheshit? — e pyeti avokati, kur vuri re se biseda po merrte tjetër drejtim.

Sakoja ktheu kokën nga ai. E vështroi një copë herë. Avokati u tremb nga vështrimi i tij.

— Alush, jepi këtij njeriu ç'kërkon, — pastaj shtoi italisht: — Mjaft na terrorizoi me këta sy. S'qenka fare interesant, çfarë ka këshu ky?

Alush beut i hipi gjaku në fytyrë dhe qerpikët i rrahën me vrull.

— Prandaj më paske ardhur në mes të natës, të më kërkosh hakun? S'të pritej gjer nesër?

— Dua të iki natën që këtej, prandaj.

Avokati kërceu në anën tjetër dhe i tha italisht: «Jepi, të sikteriset, na bëri me zemër», kurse Alushit iu ndërrua dy-tri herë çehreja e fytyrës. Dukej qartë se këtij harbuti i kishte ardhur në majë të hundës dhe i hanin brirët. Jeziti! Prit, pa ta tregon Alush beu, more qen e bir qeni. Mori gotën e rakisë dhe e rrëkëlleu.

— O Sako, — tha. — Ulu, ulu të bisedojmë shtruar.

— E kemi biseduar, o bej, s'kemi ç'bisedojmë tjetër.

— Ulu, ulu! Hajde ulu këtu.

Sakoja vështroi njërin dhe tjetrin, pastaj u ul. Lëvizjet i bëri të ngadalta, sytë i ndrinin gjithë vëmendje. I vuri dy duart mbi gjunjë. Dy duar të mëdha, të argasura, të vrara. Avokati shikonte herë fytyrën, herë duart e këtij njeriu që kishte diçka të egër e të tmerrshme në vete.

— Do ta bëjmë me inat këtë punë, apo do bisedojmë si njerëz, — tha beu, po zemërimin mezi e fshihte nga sytë e nga zëri i tij.

— Jo, or bej, pse me inat? Po të kërkoj hakun tim si njeri.

— Po je tërë hundë e buzë. Ç'paska ngjarë me ty sot? Dëgjo, në qofsh mërëzitur andej, mos hajde të shfrehesh këtu. Fjalën që kemi, beu s'e harron. Merre këtë gotë raki! Merre de, mos ma kthe dorën.

— Po më begenis shumë, o bej!

— Begenisur të kam gjithmonë unë, po kam pasur dhe halle, ti e di. Pije tani. Për shëndetin e këtij mikut dhe timin... Pije, xhanëm, për ç'të duash, nuk është zehër, e shkreta.

Ai ia la gotën në dorë. Sakoja e vërtiti nëpër gishta një copë herë, pastaj e piu. Raku ishte e fortë. Ajo i përcëlloi gurmazin, i vërshoi në gjithë trupin si një zjarr përvelues, i buçiti në kokë. Sytë sikur ia ndriçoi një flakë jeshile. Beu ia mbushi gotën përsëri.

— Na, pije edhe këtë.

Një prerje e përgjithshme ia pushtoi trupin Sakos. Ishite i lodhur, i pangrënë dhe afshi i rakisë i shkante drejt e në tru.

— Të ma bësh kabull, — tha Alush beu, — që ta kam zgjatur shumë atë punë. Po t'i harrojmë fjalët e liga që thamë e të zëmë të mirat.

— Të zëmë të mirat? — pyeti Sakoja.

— Të zëmë të mirat! Ti je si njeriu i shtëpisë. Këtu im atë të ka quajtur si djalin e vet, unë si vëlla.

Beu mori gotën e rakisë dhe i bëri shenjë avokatit që ta merrte edhe ai.

— E pimë këtë për dasmën tënde. Pa dalë vjeshta, nusen e ke në shtëpi. E lëmë kështu fjalën?

Sakoja ngriti sytë.

— Je dakord apo jo? Apo do hakun e të ikësh nga unë? Ja, po ta them edhe një herë në sy të këtij mikut...

Në atë çast hyri Ramazani me një tepsi me meze.

— Ja, ta dëgjojë edhe Ramazani, — tha Alush beu. — Pa dalë kjo vjeshtë, do bëjmë dasmën e Sakos. Dëgjove, more Ramazan?

— Dëgjova, bej.

— Thuaju të gjithëve. Beu do të bëjë dasmën e Sakos, pa dalë vjeshta. Që javën tje-

tër të ngrihet ahengu. Nusen do t'ia gjej unë.
Gëzuar, pra, o Sako!

Sakoja i ngrihti përsëri sytë.

— Dëgjove ti, Ramazan? I thuaj atij Sokratit të vijë të bëjë rroba për Sakon dhe për nusen e tij. Rroba për bej, i thuaj, të bëjnë sa të bëjnë.

— Peqe!

— Tani shkoni!

Përpara doli Ramazani, që kishte lënë mezet në tavolinë. Pastaj Sakoja. Avokati, që s'kishte marrë vesh asgjë ç'po bëhej, u afrua pranë Alushit, duke i tërhequr të ndenjurat mbi shilte dhe tha:

— Do bësh dasmën e tij, Alush?

— Do ta bëj, pse jo! Dasmë, po çfarë dasme! Këtu në çiflig s'është aq mërzi sa duket, ore mik. A do vish dhe ti në dasmë?! Të ftoj... do t'ia kalojmë mirë. Si të mbetet fisi i tij pa trashëgimtarë? Shuhet bota, shuhet krejt, po nuk lindën edhe ca lapangjозë të tjerë. Unë atë e kam vëlla dhe lapangjозët e tij do të trashëgojnë sarajet e mia. Do të bëj dasmë që ta mbajnë mend të gjithë.

III

Muçi, ai djali i gjatë si qose që punonte në dalan të peshkut, futi kokën në dritaren e konakut të Sakos. Sakoja që ulur në qoshe dhe po pinte cigare.

— Hy, hy, hy, — qeshi si avdall ai dhe iku.

Kishte gjithë mbasditen që Muçi vërtitej në sarajin e beut.

Po binte mbrëmja. Tëzja ende nuk kishte ardhur. Ishte larg ajo, po Sakoja i kishte çuar fjalë të vinte. Ishte i vetmi njeri i afërt që kishte, plakë e rrëgjuar dhe e sëmurë e gjora, po që kishte thënë se do të vinte me doemos në dasmën e tij.

Dy net me radhë, te konakët e hyzmeqarëve qenë vënë këngët, Mblidheshin Ishatarë dhe rrinin deri vonë. Me përgatitjen e dasmës u mor vetë Ramazani, qehajai. Nusen do ta merrnin në Hirraj, në një fshat të largët. Kishte hyrë vetë beu dorëzënë; ai e njihte të atin e saj dhe i kishte kërkuar vajzën për nyzmeqarin që e kishte si vëlla. Ramazani i tha Sakos se e kishte parë vetë vajzën. Ishte goxha vajzë ajo, e re, e hollë dhe e gjatë si billonjë.

Binte një shi i hollë mbi gjerdheth dhe mbi muallarët matanë tyre. Moti kishte marrë në të ftohtë. Atje te konakët e hyzmeqarëve u ndezën fenerët përsëri. Do të kishte këngë dhe atë natë, të shtunën në darkë.

U dëgjuan kërkëllimat e një qerreje që hyri në oborr. Mbi harapinat e saj kishin vënë një rrogë. Qetë përpara i hiqte një çunak i ri, veshur me shallvare të reja. Ishte tezja me djalin e vogël, Halilin. Ata erdhën dhe qëndruan para konakut.

Sakoja doli dhe i priti. Tezja kishte prurë një tepsi me ëmbëlsirë, peshqesh për dasmën e nipit. Ajo e rroku atë në qafë, e puthi dhe e lagu me lotët që i binin nga qepallat.

— Të më trashëgohesh, të keqen tezja! Shyqyr!

— Hajde, teze, qenke kallkanosur krejt.

Hajde, Halil! Futuni brenda, pa qerren dhe qetë i rregulloj unë.

Ata u futën brenda.

— Po hë, të keqen tezja, si po vete dasma?

— Ja!

— Shyqyr, shyqyr! Rrojta dhe e pashë dasmën tënde. Rrojta dhe e pashë.

Sakoja u ndezi dy karthije zjarr. Pastaj doli të rregullonte qetë dhe qerren. Nga kornakët ku ndrinin fenerët, vinin zëra burrash. Dikush nga ata ia mori një kënge.

Kur shkoi të mbushte ujë në pus për qetë, nga porta e madhe hyri si një hije e zezë një llandon. Llandoni shkoi dhe qendroi para shkallëve të sarajit. Që andej, veshur me një pallto të re, me kapelë republikë dhe me shkopin në dorë, zbriti avokati. I shkathët dhe energjik, ai hipi në çimenton para shkallëve, vuri dorën para gojës dhe thirri:

— Zoti i Belikes së Etemit! Mbërrita!

Alush beu doli në ballkon.

— Oh, urdhëro, hajde!

— A më ftove në dasmë? Ja ku erdha. Thuaj që çuditësh.

— Çuditëm vërtet. Urdhëro, ngjitu!

Avokati u ngjiti nëpër shkallë me hapin e shkathët.

Të nesërmen tollovia e dasmës u bë e madhe. Erdhën edhe ca miq të beut, që kishin dalë për gjah. Për drekën tërën tri

dele, që i zien në kazanë, në një ahur. Për beun dhe miqtë e tij therën katër gjela deti. Zotërinjtë, me buzën duke qeshur, i ranë një herë oborrit vërdallë, shkuan nga konakët e hyzmeqarëve ku qe ngritur dasma e ku qenë mbledhūr hyzmeqarë e fshatarë. Alush beu u ul një copë herë në qoshe dhe bëri adetet si zot shtëpie. Priti e ktheu urime, pastaj dolën dhe nisen krushqit të merrnin nusen. Kryekrushk u caktua Ramazani, qehajai. Dreka u shtrua pak më vonë, se delet kishin qenë të vjetra dhe mezi zien. Shtruan katër sofra bukë për burra dhe një sofër për gratë. Pastaj nxorën të rruanin dhëndrin. E vunë në karrige. Berberi e llac-kosi me sapun, burrat erdhën vërdallë duke kërcyer e duke kënduar. Beu për dasmën kishte nxjerrë një damixhanë raki dhe ajo i kishte skuqur fytyrat e dasmorëve me afshin e vet të zjarrtë. Shefiti e ulte dhe e ngrinte grykën e gërnetës sipas ritmit të hapave të valltarëve.

Sakoja ishte i mpirë si dru. Rrinte me sytë përdhe dhe nuk e kishte menduar kurrë se do të ishte kaq e rëndë kjo ditë. Njëherë sesi ngriti sytë dhe ata vajtën e u ngulën në fytyrën e tezes, qepallat e së cilës ishin të lagur. «Ja, moj teze, dasma». Dhe uli sytë përsëri përtokë.

Kur po errej, kur në rrugë rendën kala-

maj dhe shkuan deri atje te Sopi i Verdhë, u ngritën zëra dhe thanë se po vinte nusja. Ca gra dolën të këndonin te porta. Zërat e tyre ishin të hollë e të ngjirur. Beu dhe miqtë e tij zbritën nga saraji dhe vajtën te konakët. Kishin pirë gjithë ditën: fytyrat i kishin të buhavitura dhe sytë të kuq. Në këtë çast që po vinte nusja, sikur qenë gjallëruar, buzët i shtrëngonin fort dhe sytë i shkrepnin duke i lëvizur lart e poshtë.

— Këndonani, more, u bini sazeve! — u tha Alush beu sazexhinjve. — Po na vjen nusja!

Në oborr, hipur mbi katër kuaj, u dukën krushqit. Në krye të tyre dallohej Ramazani, me syrin si të skifterit, plot shkëlqim e plot gaz. Pastaj hyri qerrja e mbuluar me rrogos e mbi të kishin hedhur një qilim të kuq. Ishte qerrja e nuses. Atë e prunë pranë konakut të Sakos dy çunat e Semit agait, dy korrozinj të gjatë e të prapë si vetë dreqi, po që sot ishin të shtruar e të urtësuar nga ky çast solemn. Afa e nxorën nusen nga qerrja. E gjatë, e hollë, me një duvak të kuq në kokë, ajo nisi adetin, tundej e qante:

— Unj, unj, unj!

— Hesht, hesht, nuse, dhe mos qaj! — i thoshte njëri nga djemtë e Semit agait. — Hesht, se erdhe te burri.

Alush beu dhe miqtë e tij rrinin në këmbë, me buzët të shtrënguara.

— Tani bini dhëndrin ta zbulojë, bini Sakon, — ngriti zërin Alush beu. — Mos e zbuloni ju gratë, na i prishet nuri nuses.

Gratë u nemitën nga këto fjalë të beut. Po ani, le ta zbulojë vetë Sakoja. Nusen e futën brenda në konak, e çuan në qoshe, dhe ajo mblodhi duart përpara nën duvak e nusëroi. Brenda u dyndën njerëzit mizëri. Alushi dhe miqtë e tij zunë vend në një kënd, pranë nuses. Gratë vazhdonin të këndonin rreth saj me ata zëra të hollë e të ngjirur. Ishin ca fshatare të stolisura për dasmë dhe ca hyzmeqarka të sarajit. Burrat qenë në qoshen tjetër: ca nga ata zgjatnin kokat nga dera. Dy djemtë e Semit agait shkuan dhe prunë Sakon. Ai hyri i tronditur, i bërë dhé në fytyrë dhe nuk guxonte të shihte njeri.

—Ja nusja, Sako! — i tha Alush beu. — Zbuloje!

Sakoja ngriti sytë i hutuar dhe vështroi beun.

— Zbuloje, de, po presim! Na kanë thënë se më të bukur se ajo s'kemi parë ndonjëherë. Hajt, ta shohim.

Një dritë e çuditshme rrëshqiti për një çast në sytë e Sakos. Ai hoqi vështrimin nga beu dhe pa nusen. Ajo nisi të tundte kokën prapë dhe të qante:

— Unj, unj, unj!

Sakoja ngriti dorën dhe zbuloi duvakun. U dëgjuan pesë-gjashtë zëra grash që ulërinë njëherësh dhe që kafshuan duart të shtangura. Nën duvak, llackosur me ca vetulla të trasha, bërë me bojë të zezë, me ca si mustaqe të përdredhura, sajuar nën hundë, dhe me ca vazhda po të zeza nëpër faqe, u duk fytyra e Muçit. Atij i xixëlluan sytë dhe qeshi: «Hy, hy, hy!» — duke pritur që të qeshnin të gjithë, por, kur vuri re shtangien e grave dhe të burrave, u nemit.

— Ha, ha, ha! — qeshi Alush beu. — Oh -ho-ho-ho-ho! Pa shih, sa e bukur na doli nusja!

— Hi, hi, hi! — qeshën avokati dhe ca miq të tjerë të beut, duke vënë shamitë te buzët. — Ekstraordiner! Ho, ho, ho!

— Hi, hi, hi! Uh — hu — hu — hu!

Dy korrozinjtë e Semit agait kishin mbështetur kurrizin pas murit dhe mekeshin me lot. Ramazanin e kishte zënë kolla nga të qeshurit dhe kishte zhytur fytyrën në shaminë e vet. Beu mori dy miq të tij për krahu dhe hoqi përpara. Dolën dhe ikën nëpër oborr, duke qeshur e duke kukurisur.

Në konak burrat dhe gratë kishin mbetur të shtangur. Vazhdonin të qeshnin dy korrozinjtë e Semit agait, po ata shkoi e i kapi

Zani për zverku, një fshatar me trup të bëshëm dhe i vranët e i mugur.

— Po ju, mor dobiçë, pse qeshni? Pa hajt, qërohuni! — dhe i vërviti jashtë.

Muçi, avdalli, nuk e kishte menduar se do të dilte kështu kjo punë. Ai kishte mbetur i habitur në këmbë dhe rrotullonte sytë nëpër fytyrat e ngurosurat të njerëzve.

— Dhe ti, palaço, qërohu! — i tha Zani atij. — Të thyej brinjët, atë të bëj. Gjidi sojsëz! — E mbërtheu për krahu dhe e hodhi atë jashtë derës.

Sakoja ment u rrëzua. U mbajt mbas supit të dy grave, u rrotullua me sytë përdhe dhe doli jashtë me çape që i ngatërroheshin e sikur i hidhte kuturu. Në oborr i rrëshqiti këmba në një pellg uji, por ai e përkuli trupin, u mbajt fort dhe preu nga e djathta, nga ana e mullarëve që nxinin nëpër natë.

IV

O zemërkatran si nata! O i pashpirt! O qen e bir qeni! O bir i djallit, që më nxive me këtë turp. Si ma bëre këtë gjëmë e këtë hata! Si më tallë e më qeshe kështu?! Një jetë të tërë që më gënjeni, dhe unë mendjethari kam pritur mjaltë nga grerëza. Helm keni ju, helm e zeher si shpirti juaj i poshtër. Vetëm të pini gjakun tonë, si shushunja, këtë dini. Gjakun e fukarasë! Po do t'ju zërë në grykë ai, ta dini! Do të të zërë në grykë, or Alush bej, se djersa e gjaku i fukarasë çan gurin. Një jetë të tërë që punoj e robtohëm, sepse kam dashur të kem shtëpinë time, të kem njerëzit e mi, fëmijët e mi. Se për se

rron njeriu? Ç'i gëzohet jetës ai? Ja, të lërë kalamajtë e vet, shtëpinë e katandinë e vet, të ketë njeri që ta qajë kur të vdesë, që t'i rrijë te koka e t'i dhimbset. Kam dashur atë që duhet të ketë çdo njeri, por ti, o Bakëm bej, që t'i nxjerrtë qeni kockat nga varri, ti, o Alush bej, katran e shpirtkatran, më gënjyet e më vratë, se s'u ngopët së pasuri e se s'doni të na shihni të kemi një ditë të bardhë. Si ta laj këtë turp që më bëre, more biri i putanës?! Si do të dal nesër në sytë e njerëzve? Ti qesh e zgërdhihesh atje, unë i shkreti iki nga sytë këmbët, sepse u hap dheu e më përpiu. Më ke ditur budalla ti mua? Më ke ditur të humbur, sepse kam qenë fukara e mund të bëje ç'të doje? Ti mund të bësh ç'të duash me mua, se jam njeri pa njeri e se ti je zot përmbi zot atje në sarajin tënd?! E ke bërë gabim llogarinë, mor derr e bir derri! E ke bërë gabim!

Sakoja mbajti këmbët e pa rreth e rreth që të shihëte ku kishte shkuar. Nata ishte e errët pus. Nga qielli binte një shi i imët dhe i ftohtë. Qe lagur e qe bërë qull i tëri, shallvaret i ishin bërë me baltë deri në gju, flokët i qenë ngjitur pas ballit. Kështu kishte ikur nëpër natë edhe një vit më parë, në vjeshtë. Sa herë që vinte vjeshta, Sakon e kapte një dëshpërim i madh. Kështu kishte ikur nga saraji nëpër fushë, pas muhabetëve që

kishte bërë me Alush beun. Ai i kishte thënë që, në donte të ikte, të mblidhte lekat e t'ia mbathte. Po si të ikte, pa i dhënë hakun që i takonte? Si të ikte, kur kishte punuar një jetë me një shpresë e më në fund i tregonin bërryllin? Jo, nuk ikte Sakoja ashtu, nuk ikte. Dhe, i dëshpëruar, kishte dalë përmes shiut në fushë nga sytë këmbët. Kishte mbërritur deri buzë gjolit, pastaj kishte shkuar deri në dalan të peshkut. Atje kishte një njeri, me të cilin i pëlqente të qante hallet, të bisedonte. Ky ishte Trifoni, djali i Rrap Marinzës. Goxha djalë, gojëmbël e trim si ai, i dashur e i afruar. Thoshin se ai, me disa shokë që punonin në dalan, kishin zënë t'i kthenin fjalë beut. Thoshin se beu ishte vampir, që u pinte gjakun punëtorëve, se beu ishte i poshtër e po e dridhte me italianët, se ai po e shtrydhte bujkun fukara. Por do të vinte dita që beu t'i paguante të gjitha. Ah, sikur të vinte, ah, sikur të vinte ajo ditë! Sakos i ndizej gjaku, por nuk e merrte dot me mend se si do të vinte ajo ditë, që beu t'i paguante të gjitha këto haqe. Kishin dalë njëherë kaçakë, kur patën hyrë në hasmëri me beun, por ishin lëshuar xhandarët dhe puna e këtyre kaçakëve kishte marrë fund. Trifoni thoshte se kjo punë s'do të bëhej me kaçakë, por do të ngriheshin të gjithë, me punëtorë e katundarë, e do të bënin një luftë

që s'ishte parë ndonjëherë. Pra, kishte mbërritur deri në dalan të peshkut atë natë shiu, në vjeshtën që shkoi, kishte mbërritur sikur ta kishte hequr zemra drejt Trifonit. Kishte hyrë në barakën e tij, kishte ndenjtur një copë herë me sytë përdhe, e Trifoni, gojëmjaltë, e kishte pyetur:

«Një hall do ta kesh, o Sako, që u mundove gjer këtej.»

«E kam një hall, — që përgjigjur Sakoja. — Hallin që ti e di. Më hëngri jetën ai qen! Tani më thotë: mblidh rraqet e ik. Po ku të vete unë? O të më japë hakun, o s'ikën Sakoja ndryshe.»

— Po ja, s'do e s'ta jep, — i kishte thënë Trifoni. — Dhe ja, hakun s'e marr. Çdo të bësh ti?»

Sakoja s'kishte ditur t'i përgjigjej.

«S'e marr, he... e, ç'do t'i bëj? S'e marr», — kishte thënë ai.

«Dhe ç'do të bësh?»

«Po ç'do të bëj? Kështu paska qenë fati im.»

«Do t'i vijë radha plumbit, kështu do ta marrësh hakun ti e të gjithë. Do t'i qërojmë këto qelbësira që na morën shpirtin, do të ngrihet gjithë vegjësia të marrë hakun e vet.»

Trifoni kishte folur me duf. Sakoja e vështronte si të donte të depëronte në thellësinë e këtyre mendimeve...

Iu kujtua kjo bisedë me Trifonin, ndërsa

rrinte me këmbët në baltë dhe e lagte shiu. Rreth e rreth nuk dukej asgjë. Sikur e pati ndier Sakoja të gjithë atë që i ndodhi. Nuk dukej si dasmë ajo, paçka se beu ngriti këngë e theri tri dele, paçka se atij i dhanë një palë shallvare të reja dhe një xhokë me xhufka të zeza. Vajti dhe thirri tezen, dhe erdhi tezegjora e sëmurë dhe e drobitur në dasmën e tij. Ç'bën tani ajo atje? Si e kapërdin këtë turp e këtë hata? Ku të shkojë? O i pashpirt si gjarpri, o helmi i helmit! Qysh ma bëre këtë? Dhe tani qesh e zgërdhiesh me mua, kur më sose jetën, dhe kjo të kënaq e të zbavit. Dale, more Alush bej, prit!

... Në saraj nuk dëgjohej më asnjë zhurmë. Kishte kaluar mesnata dhe të gjithë flinin. Çatia e oksozit nxinte prapa konakëve të hyzmeqarëve. Sakoja rrëshqiti si një hije brenda në të... Doli që andej mbas disa çastesh me shkallët e gjata në shpinë dhe me kosoren e ferrës në dorë. Prapa sarajit ishte një kumbull e madhe. Dy dritare të katit të dytë mbuloheshin nga degët e saj. Sakoja i vuri shkallët aty dhe u ngjit, duke u munduar të përmbante dihatjen e rëndë...

..., Dera e Alush beut. Korridorin ishte i errët. Dikush gërhiste në dhomën fqinjë. Ishite ndonjë mik i Alushit... mbase ishte avokati. Sakoja uli dorezën dhe e hapi derën ngadalë. Në oxhak ndrinte dobët një llambë fitilulur.

Beu e kishte nxjerrë njërin krah mbi shtresa...

... I pari e dha ulërimën avokati. Nga gjumi atë e zgjoi një rënkim i rëndë, një klithje që shpoi qetësinë e natës si bori dhe ca hapa që rendën nëpër dërrasat e dyshemesë.

— Ndihmë! Ndihmë! — bërtiti ai.

Në saraj u bë një pështjellim i madh. U zgjuan Ramazani dhe trimat e beut, u ngjitën me ngarendje nëpër shkallë, ndezën çakmakët e fenerët... Miqtë, me fytyra të tromaksura, dolën nga dhomat e tyre dhe zgurdulluan sytë, për të kuptuar se çfarë kishte ndodhur. Dikush nga ata hyri në dhomën e Alushit dhe doli që andej me sytë të zënë me dorë.

— Çfarë, thuajna, çfarë? — bërtiti avokati.

Pastaj ai kaloi në dhomën e Alushit dhe, si pa trupin e tij të gjakosur e të pajetë, ulëriu.

Ramazani dhe trimat rendën jashtë. U zgjuan të gjithë në konakët e hyzmeqarëve dhe vërtiteshin në oborr. Ramazani thërriste të shalonin kuajt.

Në fushë nata ishte e errët dhe binte vazhdimisht ai shi i hollë dhe i ftohtë vjeshte.

PËRMBAJTJA

HAXHIU I FRAKULLËS	3
DASMA E SAKOS	145